

भारतांत अशा प्रकारची साहित्यशक्ति आहे, यांकडे आत्तांपर्यंत आपले लक्ष गेले नव्हतें. आपण जीवनाच्या अंत जोंपर्यंत प्रवेश करणार नाहीं, तोंपर्यंत आपले लक्ष या गोष्टीकडे जाणार नाहीं. ‘सुमन’ म्हणजे उत्तम पुष्प. तें आपण अर्पण करतो. म्हणजे आपले जें जें स्वच्छ, निर्मळ मन आहे, तेंच आपण अर्पण करीत असतो. ‘सुमन’ या शब्दांतली ही खुबी दुसऱ्या शब्दांत नाही. हें सर्व ध्यानांत घेऊन आम्हांला आमचें चिंतन नीट रीतीनें करावयाचें आहे आणि तेव्हांच दुसऱ्या देशापेक्षां हिंदुस्तानचें चिंतन निराळ्या प्रकारचें होईल.

शब्दांची आवक

आज काय होत आहे? बाहेसून— Imported—शब्द आणले जात आहेत. ते शब्द आमच्या भाषेवर लादले जात आहेत, परिणाम असा होतो की, हे शब्द कांहीं आमच्या जीवनाशी Assimilate—एकरूप होत नाहीत.

आतां ही ‘सेक्युलर स्टेट’ ची कल्पना आहे. ही कल्पना अगदी एकांगी स्वरूपाची आहे. आम्हांला ती assimilate होऊं शकत नाही. युरोपांत तशी परिस्थिति होती, त्यामुळे तशा प्रकारचा रिवाज चालूं शकत होता. हिंदुस्तानांत धर्म या शब्दाचा उदय झाला. धर्म म्हणजे काय? सर्वांना धारण करणारा, ‘स्टेट’ चेहि धारण करणारा. ‘स्टेट’ चा धर्माशीं कांहीं संबंध नाहीं, असें जर कोणी म्हणेल, तर त्याचा हिंदुस्तानांत अगदीच निराळा अर्थ होईल, ‘सेक्युलर म्हणजे काय परलोकाचा विचार न करतां या इंहेलेकाचा विचार करणारीच संस्था?

आणि तरीहि ‘एकता,’ ‘समता’ या गोष्टीवर विश्वास! या विरोधी कल्पना कशा मानव्या जातात? इहलोकाची प्रतिष्ठा करूं आणि सर्वांना जर सारखा मताधिकार देऊं, तर मग आतां सांगा सुमान मताधिकाराचें अधिष्ठान भौतिक सृष्टीला काय अनुकूल आहे? याचें उत्तर त्यांच्याजवळ नाही. बाह्य समानता तर कुटल्याहि परिस्थितीत होऊं शकत नाही. कारण एखादा बलवान् असतो तर दुसरा दुर्बल असतो. बुद्धिबद्धलहि तेंच. कोणाला बुद्धि असते तर कोणाला नसतेच. एकाच घरांत ज्ञानीहि असतो आणि अज्ञानीहि असतो. तेव्हां सर्वांना एक मताचा अधिकार देण्यांत काय न्याय आहे? याचें उत्तर आध्यात्मिक सृष्टींत गेल्याशिवाय मिळणार नाही. आपण सर्वांना एक मताचा अधिकार दिला आहे, म्हणजेच आपण आत्मिक एकता कबूल केली आहे. बुद्धीचीच जर मर्यादा घालून घेतली असती तर माणशीं एकमताचा विचार खतम् झाला असता. पण तरीसुदां आपण सर्वांना एक मत दिलें आहे; तेव्हां कसलें साम्य पाहिलें? भौतिक साम्य पाहिलें? नाहीं. आत्मिक साम्य पाहिलें. याचाच अर्थ असा की आपण आत्म्याची एकता. मान्य केलेली आहे. तेव्हां आम्ही केवळ भौतिक चिंतनाच करतो हा दावा करतां येणार नाहो. म्हणजे ‘सेक्युलर स्टेट’ मध्ये ‘आध्यात्मिक मूल्य’ मान्य केले. ‘सेक्युलर स्टेट’ या शब्दाची न्यूनता ध्यानांत आली, तेव्हांच सर्वांना एक मताचा अधिकार देण्यांत आला. योग्य शब्दांचा उपयोग केला गेला तर ठीक, नाहीं तर त्यायोगें चुकीचीहि धारणा होऊं शकते. ‘इंडिपॅडन्स’ हा किती अर्थशूल्य शब्द आहे. जगांत

काय चालते ? प्रत्येक व्यक्ति एकमेकावर अवलंबून असते, तेव्हां मग कुठें आहे इंडिपैडन्स. परंतु ‘स्वराज्य’ हा शब्द Positive अर्थ दर्शवितो. तें राज्य स्वतःचै असतें. स्ययंप्रकशित असतें. आज येथे आम्ही परदेशांतलीच बुद्धि घेतो, तेव्हां मग हे ‘स्वराज्य’ कसें होणार ? केवळ आम्ही आमचें राज्य चालवतो, एवढ्यानें काय स्वराज्य झालें ? वेदांत आदित्याला स्वराज्याची उपमा दिली आहे. सूर्य आहे ‘स्वराद्’, कारण तो स्ययंप्रकाशित आहे. चंद्र आहे परप्रकाशित. वेदांत अत्रिमंडळांत म्हटले आहे : ‘यतेमहि स्वराज्ये’— स्वराज्यासाठी आम्ही प्रयत्न करीत आहोत. त्या काळीं त्यांच्यावर कोणाचें तरी राज्य होतें, अथवा ते परतंत्र होते, अशी तुमची कल्पना आहे काय ? परंतु तसा अर्थ नाही. त्याचा अर्थ असा आहे की जोंकर बुद्धि आत्मनिष्ठ होत नाही, तोंकर स्वराज्य नाही. आंतून प्रकाश मिळेल, तरच स्वराज्य प्रकट होईल. परंतु आपण म्हणतां ‘इंडिपैडन्स’; पण कोणाचें कोणाशी पटत तर नाही !

सोशलिझम—एक अर्थशून्य शब्द

आतां म्हटले जातें की ‘सोशलिस्टिक स्टेट’ बनवायचें आहे हिटलरचाहि एक प्रकारचा सोशलिझमच होता. या शब्दांतून कांहीं अर्थच निघत नाही. व्यक्तीला समाजापासून अलग काढले जातें आणि समाज व्यक्तीपासून निराळा समजला जातो, तेव्हां मग कसा अर्थ निघणार ? जे कल्पनेतहि अलग होऊं शकत नाही तें अगोदर अलग केले गेले आणि मग दोघां-मधला संघर्ष मान्य केला गेला आतां म्हणतात, हा संघर्ष मिटविण्याकरितां सोशलिझम् आणला पाहिजे.

आज प्रत्येकजण आपआपला स्वार्थ पाहतो आहे. सर्व चिंतनच चुकीच्या मार्गानें चाललेले आहे. जोंपर्यंत आपण आपल्या शब्दांची शाक्ति जाणणार नाही आणि जोंपर्यंत आपण पश्चिमेकडून शब्द घेत राहूं, तोंपर्यंत आपले चिंतन अशाच चुकीच्या मार्गानें चालू राहणार. आपण आपल्याच शब्दांत चिंतन करूं तर सर्व दुनियेपेक्षां आपले चिंतन निराळे होईल आणि हे सर्व साहित्यिकांना करावयाचें आहे. इंग्रजी, चिनी, जपानी, फ्रेंच अनेक भाषांतून साहित्य आहे. जी चांगली गोष्ट आहे. आणि आपल्या लायक आहेती तेथून घेतली पाहिजे हें खरे आहे. पण अशीच गोष्ट आपण घेतली पाहिजे कीं जी आमच्या शब्दांत बसते. ती गोष्ट जर आमच्या शब्दांत नीट बसत असेल तर ती आपल्या दृष्टीनें ठीक आणि नीट बसत नसेल तर चुकीची आहे, असें समजले पाहिजे. आपल्या चिंतनांत पुष्कळसे चुकीचे शब्द आहेत. परिणामी चिंतनच चुकीचे होत आहे. म्हणूनच शब्द-शोधनाचे कार्य साहित्यिकांनी केले पाहिजे, लोकांच्यासमोर योग्य शब्द ठेवले पाहिजेत. आणि तेव्हांच पुष्कळशीं भांडणे मिटतील.

हें सारे सत्पुरुषांचेच कार्य

आज एका गृहस्थांनी मला प्रश्न विचारला की, ‘अनेक संत पुरुष होऊन गेले. त्यांनी कित्येक गोष्टी सांगितल्या, परंतु जबरदस्ती केल्याशिवाय का कोठले काम होऊं शकते ?’ परंतु इतके साधुसंत होऊन गेले म्हणूनच आम्ही आज जसे आहोत तसें राहिलों आहोत, हें लक्षांत घेतले पाहिजे ते जर नसते तर आपण जनावर बनलों असतों. आपण कोठून कोठवर आलों आहोत याचा विचार

करा. महाभारतांत प्रसंग आहे, प्रश्न उद्भवला आहे की, पत्नीवर पतीचा हळ आहे की नाही? त्या वेळी हा प्रश्न फार कठिण वाटला. सोठमोठे ज्ञानी, विद्वान् लोक तेथें होते. परंतु भीष्म, द्रोण, विदुर सर्वजण विस्मित बनले. कोणीहि या प्रश्नाचें उत्तर देऊ शकलें नाही. परंतु आजचा लहान मुलगाहि या प्रश्नाचें उत्तर जाणतो. विदुर म्हणजे काय? पाणिनीचे सूत्र आहे: 'यथा विदुर भिदरी' भेद करण्यांत अत्यंत प्रवीण तो भिदुर. भिदुर म्हणजे तोडणारा-फोडणारा. तोडणारे-फोडणारे तर वज्र असतें. वज्रालाच भिदुर म्हणतात. सूत्रांत हेच सांगितलें आहे की विद् आणि भिद् हे दोन धातु असे आहेत की ज्यांना 'उरु' प्रत्यय लावून विशेष अर्थाचे शब्द बनले आहेत. 'भिद्' धातूला 'उरु' प्रत्यय लावून 'भिदुर' शब्द बनला. त्याचा अर्थ होतो भेद करण्यांत प्रवीण. आणि 'विद्' धातूला 'उरु' प्रत्यय लावून 'विदुर' हा शब्द बनला. त्याचा अर्थ होतो महाशानी. असा महाशानी तेथें बसला होता. पण तरीसुद्धां निर्णय होऊ शकला नाही. प्रश्न असा होता की चैतन्यमय प्राण पणाला लावतां येतो की नाही? धर्मराज धर्मनिष्ठ, सत्यनिष्ठ राजा होता. त्याला द्यूताचें निमंत्रण दिलें गेलें तेव्हां तो 'नाही' म्हणून शकला नाही. नकार देणे हें धर्माच्या विरुद्ध आहे, अशी त्याची समजूत. आज द्यूत खेळणे बेकायदेशीर आहे, अनैतिक आहे, असे कायदाहि म्हणेल. परंतु धर्मराज त्या वेळी नकार देऊ शकला नाही. अधर्म होईल अशी त्याला भीति वाटत होती. केवळा संकुचित कल्पना होत्या! परंतु त्या काळा-

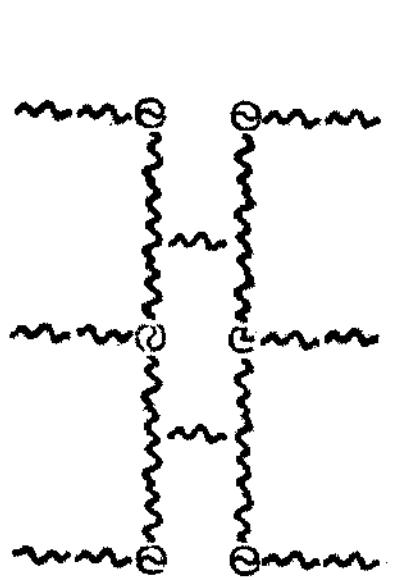
पासून या काळापर्यंत आपण आलो आहोत. हे सारे सत्पुरुषांचेच कार्य आहे.

शब्दशुचित्वाकडे लक्ष द्या

आज जगांत सर्वजण जागतिक शांततेकरतां (World peace) प्रयत्न करीत आहेत. परंतु होत मात्र कांहीच नाही. याचा अर्थ मात्र असा नव्हे की संतांनी आणि महापुरुषांनी जें कार्य केले आहे त्याचा कांहीच प्रभाव पडलेला नाही. 'पीस' आज अशासाठी नाही की त्या शब्दांत कांहीं अर्थाचे नाहीं. तो शब्दच अर्थशून्य आहे. ज्याला आपण 'शांति' म्हणतों ती 'पीस' नव्हे. ही 'पीस' तर Voilent (हिंसक) होऊ शकते. एखाद्या देशावर व्यापारी बहिष्कार वातला जातो. ही अगदी 'पीसफुल अँकशन' आहे. परंतु त्यांतही 'हिंसा' होते: तेव्हां ही 'शांति' नव्हे. 'शांति' या शब्दाचा 'पीस' या शब्दाशीं कांहीहि संबंध नाही. 'पीसफुल' म्हणजे प्रत्यक्ष लाठी चालवणार नाही इतकेंच. मग युक्ति-प्रयुक्तिनीं केलेले कामहि 'पीसफुल' समजले जाते. म्हणून 'पीस' हा शब्द विश्वशांति स्थापन करण्याच्या दृष्टीने अगदीं कुचकामाचा शब्द आहे. पाश्चात्य शब्दांमुळे आपल्या चिंतनांत सर्व विचार-दोष शिरतात. म्हणून यापुढे आतां साहित्यिकांना एवढेच करावयाचे आहे की त्यांनी शब्दशुचित्वाकडे लक्ष द्यावें. शुद्ध शब्दाचा जर आविष्कार होईल, तर आचारविचाराहि शुद्ध होईल.

वंशाश्रेष्ठत्व

आणि वर्णश्रेष्ठत्व

दोन

भ्रामक

कल्पना

‘ जगांत कांही मानव-वंश हे इतर मानव-वंशांपेक्षां श्रेष्ठ आहेत, म्हणून त्यांनी जगावर प्रभुत्व गाजवावै आणि इतर मानव-वंशांनी आपली कनिष्ठता ओळखून आपखुषीने त्या श्रेष्ठांचे दास्य पत्करून सुखाने राहावै, ’ अशी कल्पना प्राचीन कालापासून आजतागायत्र प्रचलित आहे. या कल्पनेपोटीचे गोच्यांनी काळ्या लोकांना पायदर्ढी तुडविले आहे, खुरोपीय लोकांनी आशियाई लोकांवर वर्चस्व गाजविण्याचा सतत प्रयत्न केला. आहे, ‘ आर्यन् ’ लोकांनी यहुद्यांना छळले आहे. ही वंशश्रेष्ठत्वाची कल्पना कितपत बरोबर आहे ! तीत किंतीसें तथ्य आहे ?

या प्रश्नाचा विचार समाजशास्त्रानें आपल्यापरी केला आहे. आतां या प्रश्नाचा उलगडा करण्यासाठी मानसशास्त्राहि आपल्या पद्धतीनें प्रयत्न करीत आहे. या पद्धतीत माणसाचा मनोविकास आणि बुद्धिविकास मापला जातो. आफ्रिकेतील निग्रो आणि महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण यांच्या बुद्धीचें मोजमाप घेऊन जर असें आढळलें की, निग्रो व ब्राह्मण यांमध्यें बुद्धीचें

परिमाण सारखेच आहे, तर निग्रो हा ब्राह्मणापेक्षां कनिष्ठ, निदान बुद्धीने कनिष्ठ असें म्हणतां यायचे नाही.

बुद्धिमापनाची रीत

हे बुद्धिमापन करण्याची रीत कोणती ! एक फ्रेंच मानसशास्त्रज्ञ आल्केड चिने याने एक ‘बुद्धिमापन-कसोटी’ तयार केली. त्याने कांही विशिष्ट सोप्या सोप्या प्रश्नांचे गट तयार केले. अमका प्रभ-गट इतक्या वेळांत सोडविणाऱ्या माणसाचे मानसिक वय असुक असें टरविणारी कसोटी अनेक प्रयोगांअंती त्याने तयार केली. या कसोटीचाच उपयोग करून विविध मानव-वंशांची बुद्धिविषयक भिन्नता अजमावून पहाण्याचा प्रयत्न अनेक मानसविज्ञानी सध्या चालविला आहे.

ही कसोटी लावतांना अर्धातच ज्यांना प्रश्न विचारायचे त्यांची सांस्कृतिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमि लक्षांत घ्यावी लागते. अमेरिकन मानसविज्ञ एस. एल. प्रेसी याने एक गमतीचे उदाहरण आपल्या ‘सायकॉलेजी अँड धि न्यूअर एज्युकेशन’ या ग्रंथांत दिले आहे

गंगतीचे उदाहरण

केंटकीतील डोंगराळ मुलखांतल्या मुलांचे बुद्धिमापन एक संशोधक करीत होता. हा मुलुख मागासलेला व शिक्षणाच्या सोयी कमी असलेला असा होता. या संशोधकानें आपल्या प्रश्नावर्णितला पुढील एक प्रश्न एका मुलाला विचारला,—

‘जर तू दुकानांत जाऊन सहा सेंटची चिकी विकत घेतलीस आणि दुकानदाराला दहा सेंट दिलेस तर तुला किती सेंट परत मिळतील ?’

मुलानें उत्तर दिलें, ‘माझ्याशी दहा सेंट कधी असतच नाहीत, नि कधी मिळालेच तर मी ते चिकीसाठी खर्च करणार नाही. आधीं घरांत आईच तर चिकी तयार करते !’

परीक्षकानें पुन्हा प्रयत्न करून पाहिला, ‘समज,’ तो म्हणाला, तू दहा गाईच रायला घेऊन गेलास. त्यांतल्या सहा कुठे हरवल्या तर तू घरीं किती गाईना परत आणशील ?’

मुलगा म्हणाला, ‘आमच्या घरीं दहा गाई नाहीत. पण असल्या आणि सहा हरवल्या तर मला घरीं परत जायचं धाडसच करवणार नाही !’

परीक्षकानें अल्वरचा प्रयत्न करण्यासाठी पुन्हा विचारले, ‘शाळेत दहा मुळं असली आणि त्यांतल्या सहाना कांजिण्या आल्या तर बाकी मुळं शाळेत किती रहातील ?’

‘शून्य !’ तत्काळ उत्तर मिळाले, ‘शून्य ! कारण इतर मुलांनाहि कांजिण्या होण्याची भीती वाटेल नि तीहि शाळेत येणार नाहीत.’

परिस्थितीचे महत्त्व

या विशिष्ट उदाहरणातील मुलगा दहांतून सहा उणे करूं शकत नाही असा याचा अर्थ नाही. परंतु प्रश्नातील परिस्थिती ही कितपत खरी मानायची यावाबतचा मुलांचा समज हाहि त्याचें बुद्धिमापन करतांना विचारांत ध्यावा लागतो.

एखाद्या अस्पृश्य मुलाला जर तुम्ही प्रश्न केलात की, ‘समज, तू नि एक ब्राह्मण मुलगा असे दोघेजण फुलं घेऊन देवळांत पूजा करायला गेलांत...’ तर तुमचा प्रश्न पुरा होण्याच्या आंतच तो भयानें गर्भगळित होऊन जाईल; मग प्रश्नाचें उत्तर देणे दूरच राहिले !

बुद्धिमत्तेचें मापन करतांना ज्यांना प्रश्न विचारायचे त्यांची रहाणी व संस्कार या गोष्टी अवश्य विचारांत ध्याव्या लागतात. प्रो. एस. डी. पोर्टियस यांनी ‘धिसायकांलॉजी ऑफ ए प्रिमिटिव पीपल’ या आपल्या ग्रंथांत एक मजेदार अनुभव दिला आहे. ऑस्ट्रेलियन खुज्या टोळी-वाल्या लोकांच्या एका गटाचें बुद्धिमापन ते करीत होते. त्यांनी अनेक व्यूहांचीं चिऱ्ये काढली होतीं, व त्या व्यूहांतून वाट काढण्याचा प्रश्न त्यांनी त्या गटांतील टोळी-वाल्यांना विचारला होता. प्रत्येक माणसानें स्वतंत्रपणे आपल्यापुढील व्यूहांत रेषा काहून व्यूहवाहेर पडण्याचा मार्ग दाखवायचा होता. पण या ऑस्ट्रेलियन रहिवाशांना हा प्रश्नच मोठा विचित्रपणाचा होता. काण असें कीं, आपले सगळे प्रश्न एकमेकांची सहजामसलत घेऊन सोडविण्याची त्यांची जन्मजात रीत आहे. त्यामुळ जेव्हां व्यूहांतून वाट दाखवितांना

ते अडत, तेव्हां परीक्षक आपल्याला मदत करीत नाही या गोष्टीचें त्यांना स्वाभाविक मोठे नवल वाटे. अर्थातच या कसोटींत वस्तुतः त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या अंगभूत बुद्धिपेक्षां कमे बुद्ध असल्याचें दर्शविणारे गुण त्यांना मिळाले यांत आश्रय नाही.

संस्कारांचे महत्त्व

स्पृहेत झटपट आपल्यापुढील काम संपवून इतरांवर ताण करण्याची वृत्ति आपल्या 'पुढारलेल्या' समाजांत आढळते. पण ही वृत्ति जिथे नाही तिथे आमच्या संस्कृतीला साजेशा कसोट्या निरर्थक ठरतात. ऑटो किलनबग याने याकिमा नांवाच्या एका अमेरिकन इंडियन टोळींत तेथील समाजजीवनाचें संशोधन चालविले होते. याने कांहीं 'कृति-कसोट्या' तयार केल्या होत्या. निरनिराळ्या आकाराचे लांकडी ठोकळे मुलांना देऊन त्यांची वेशिष्ट आकृति झटपट कर्मीत कमी वेळांत बनवून दाखवायची, अशी ही कसोटी होती. पण या 'रेड इंडियन' मुलांना 'हा एवढी धांदल कां करतो' हेच कळेना. त्यांचे सगळे जीवन शांत नि सावकाश. त्यांत धांदलीचा संबंध क्वचितच येई. त्यामुळे त्यांनी आपल्या संस्कारानुसार सावकाश ते ठोकळे रचले. अर्थातच सुधारलेल्या गोऱ्या मुलांपेक्षां त्यांना वेळ अधिक लागला; पण त्यावरोबरच त्यांच्या चुका त्या प्रमाणांत खूप कमी झाल्या.

याच मानसविज्ञाने 'दक्षिण डाकोटा' मुलखांतील डाकोटा इंडियनांची कसोटी पहाण्याचे प्रयोग केले होते. या इंडियनांच्या रीतीभातोंत एक रीत अशी आहे की, अनेक लोकांना एक प्रश्न

विचारला असला आणि त्या अनेकांपैकी एखाद्याला त्या प्रश्नाचें उत्तर देतां येत नसले, तर त्याच्यादेखत दुसऱ्या कोणी उत्तर देणे हें चांगले नव्हे. याच इंडियन मुलांत अशीहि भावना हृढ केलेली असते की, आपल्याला एखाद्या प्रश्नाचें उत्तर नव्ही माहीत नसले तर केवळ तकाँने कांहींतरी उत्तर द्यायचें नाही. या मुलांना प्रश्न विचारले म्हणजे ती अंदाजी उत्तर कवां देत नाहीत. स्वाभाविकच त्यांना कसोटींत गुण कमी मिळतात.

प्रो. एस. ई. अँश यांनी अंरिशोना-मधील होपी इंडियन मुलांच्या बुद्धीचें मापन करण्यासाठी कांहीं कसोट्या ठरविल्या. या मुलांमध्ये एकमेकांशीं स्पर्धा करणे हें वाईट असें चिंविलेले असें. एकदां या मुलांचे बुद्धिमाप करण्यासाठीं शिक्षकांने फळ्यावर गणिताचे कांहीं साधे प्रश्न लिहिले आणि नंतर मुलांना फळ्यासमोर रांगेत उमें केले. आपले उत्तर तयार झाले की त्या मुलांने फळ्याकडे पाठ करायची असें शिक्षकांने सांगितले होते. परंतु आपले उत्तर तयार झाले की मुले इतरांकडे पाहूं लागली, व सगळ्यांनी उत्तर काढले अशी खात्री झाल्यावर मगच सर्वांनी एकदम फळ्याकडे पाठी फिरविल्या!

या सर्व उदाहरणांमागील तत्त्व असें की, कोणालाहि बुद्धिमापनाच्या कसोट्या लावतांना त्या व्यक्तीच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमी-प्रमाणे कसोटी पहाण्याचा त्याचा दृष्टिकोन असणार, हें लक्षांत घेतले पाहिजे. त्यामुळे त्या कसोटीत त्याला अमुक गुण मिळाले नाहीत म्हणून त्याची बुद्धीच कमी आहे, असा सिद्धांत मांडतां येणार नाही.

परिस्थितीचा परिणाम

बुद्धिमापनाच्या प्रत्येक कसोटील जर अशी संस्कृतीची मर्यादा असेल तर या पद्धतीने निरनिराळ्या मानव-वंशांमधील साधर्म्य अथवा वैधर्म्य ओळखण्याचा मानसशास्त्राला कांहींच मार्ग नाही काय ? दोन भिन्न संस्कृतिगटांतील माणसांचे चालू पद्धतीने बुद्धिमापन करून पाहिले आणि त्यांत कमी-अधिकपणा दिसला तर असें म्हणावै लागते की प्रत्येकाच्या भोवतालची परिस्थिति आणि आनुवंशिक संस्कार यांचा परिणाम होऊन हा कमी-अधिकपणा दिसतो. पण मुळांत हा माणूस अधिक बुद्धिमान् व हा कमी बुद्धिमान् असें म्हणतां यायचे नाहीं. समजा, दोन भिन्न संस्कृतीच्या माणसांना एकाच परिस्थितीत वाढविले तर मग मात्र त्यांना एकच कसोटी लावून पहातां येण्यासारखी आहे. त्या कसोटीत जर विशिष्ट वंशाचा माणूस सरस व विशिष्ट वंशाचा उणा ठरला तर एक वंश हा दुसऱ्या वंशाहून श्रेष्ठ आहे, असें म्हणता येण्यासारखे आहे. अशा संशोधनांत शास्त्रांना काय आढळून आले आहे ?

पॅरिस अथवा न्यूयॉर्क या शहरांतील मुलांचे बुद्धिमापन करतांना जी कसोटी उपयुक्त ठरते ती कसोटी मोक्षांचिक किंवा न्यू गिनीमधील मुलांना लावली तर अर्थातच-न्यूयॉर्कच्या मुलांइतके गुण त्यांना मिळणे कठिण आहे.

पहिल्या महायुद्धांत दहा लाखांवर नीग्रोंची अमेरिकन लष्करांत भरती करण्यांत आली होती. त्या वेळी ते नीग्रों व गोरे अमेरिकन यांना एकच कसोटी लावून पहाण्यांत आली. तीत असें आढळून आले की दक्षिणेकडच्या नीग्रोंपेक्षां उत्तरे-

कडील नीग्रो अधिक चलाल आहेत. या गोष्टीचे कारण सहज समजण्यासारखे होते. दक्षिण-अमेरिकेत नीग्रोंवर जेवढी बंधने आहेत, तेवढी उत्तर-अमेरिकेत नाहीत. त्यामुळे उत्तर-अमेरिकन नीग्रोंचा गोन्या अमेरिकन लोकांच्या जीवनाशीं अधिक संबंध आलेला आहे. या कसोटीत आणखीहि एक सूचक गोष्ट आढळली ती ही की, उत्तर-अमेरिकेतील अनेक नीग्रो हे दक्षिण-अमेरिकेतील गोन्या लोकपेक्षा बुद्धीने सरस ठरले. उत्तर-अमेरिका ही दक्षिण-अमेरिकेपेक्षां अधिक पुढारलेली आहे हैं ध्यानांत घेतले म्हणजे या घटनेचा अर्थ कवूं शकतो.

या कसोट्यांवरून मानसविज्ञाना असें आढळून येऊ लागले की, बुद्धिश्रेष्ठत्व हैं वर्णावर अवलंबून नसून माणसाच्या परिस्थितीवर आणि त्याला मिळगान्या उत्कर्षांच्या संघीवर अवलंबून आहे.

गोरीं माणसें व काळीं माणसें यांच्या भिन्नभिन्न संस्कारांमुळे त्यांच्या बुद्धीचा कमी-अधिकपणा ठरत असेल तर, त्यांच्यावर कसलेच संस्कार होण्यापूर्वी त्यांच्या मनाचा कस पाहिला तर काय आढळेल ? या प्रश्नावर मानसविज्ञानीं संशोधन करून पाहिले. १९४६ सालाच्या ‘जर्नल ऑफ जेनेटिक स.यू.कॉलेजी’ मध्ये, प्रो. आर्नोल्ड गेसेल यांच्या नेतृत्वाखाली डॉ. बी. पॅसेन्सक यांनी केलेल्या कांहीं प्रयोगांची माहिनी देण्यांत आली आहे. या प्रयोगांत असें आढळले की, नीग्रो अर्भके व गांरी अमेरिकन अर्भके यांच्यामध्ये बुद्धीची समानता आहे.

हैं कसें घडले ? दुसऱ्या महायुद्धांत अनेक निग्रोंना संरक्षण-व्यायांत, लष्करांत अमेरिकन गोन्याच्या बांधरी कामे

मिळालीं असल्यामुळे त्यांची) आर्थिक परिस्थिति सुधारली होती. त्यामुळे नीग्रो लियांना स्वास्थ्य लाभले होते. बाळतपणांत त्यांची हयगाय झाली नव्हती. अशा स्वास्थ्यशील परिपरिस्थितींत जन्माला आलेली नीग्रो मुळे तशाच परिस्थितींतील अमेरिकन मुलांच्या इतकींच चुगचुगींत ठरलीं.

अशा तज्ज्ञेचे अनेक प्रयोग करून मानसविज्ञांची अशी खात्री झाली आहे की, अमुरु मानव-वंश श्रेष्ठ आणि अमुक कनिष्ठ औंठ ठरविण्याइतकी बुद्धीची विषमता भिन्नभिन्न मानव-वंशांत आढळत नाहीं. जी मिन्नता दिसते ती परिस्थिति, संस्कार आणि संधीचा लाभ किंवा अभाव यांमुळेच प्रामुख्यानें आढळून येते.

शरीररचना व मन

एखाद्या माणसाची मुद्रा पाहून त्याच्या मानसिक स्थितीची कल्पना येते अशी एक समजूत प्रचालित आहे. उदाहरणार्थ, उंच कपाळ हे कुशाग्रबुद्धीचे निर्दर्शक आहे, उतरती हनुवटी दुवळेपणा व अनिश्चय दाखविते, जाड औंठ कामातुरवृत्ति दर्शवितात, वैरे अनेक समजुती अस्तित्वांत आहेत. निरानिराळ्या मानव-वंशांची शरीररचनेतील भिन्नता ही त्या वंशांच्या श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची निर्दर्शक आहे ही कल्पना पुरातन कालापासून चालत आलेली आहे.

पण या बाबतीतहि मानसविज्ञांनी केलेले संशोधन असल्या समजुनीन घक्का देणारे ठरले आहे. उंच कपाळाची व अरुंद कपाळाची अनेक माणसें निवडून काढलीं व त्यांने प्रमाणगून कसोळ्यांनो बुद्धमापन केले. तेव्हा अरुद कपाळांच्या माणसहून उंच कपाळांच्या माणसांना अधिक बुद्धी असल्याचे आढळू. आलेनाही.

त्याचप्रमाणे सेनेरी केंस व काळेभोर केंस असलेलीं, उंच व टैंगू असलेलीं, वाटोळ्या डोक्यांचीं व लांघट डोक्यांचीं, वाटोळ्या डोळ्यांचीं व अरुंद डोळ्यांचीं, जाड औंठांचीं व पातळ औंठाचीं, अशी माणसें घेऊन त्यांची कसोटी घेतां, विशिष्ट शरीररचना आणि बुद्धि यांमध्ये कोणतेहि नातें असल्याचे आढळून आ ने नाहीं,

दोन भिन्नवंशीय व्यक्तीत विवाह झाले तर अशा संमिश्र विवाहांनी होण री संतति हो बुद्धीनें कनिष्ठ असते असा एक समज आहे. सी. बी. डेव्हेनपोर्ट या वंशशास्त्रज्ञांचे असें म्हणणे आहे की, अशी संमिश्र संतति हो सुसंवादी नसते. अशा वसाहतींत एका वंशाचे कांही गुण उतरतील व हे गुण परस्परपूरक नसल्यास त्यांची अवस्था वाईट होईल. तो म्हणतो ‘नीग्रोचे बाहु व तंगळ्या हे अवयव त्याच्या धडाच्या मानानें लांब असतात; तर हेच अवयव गोळ्या जातीच्या माणसांत आंखूड असतात. आनां नीग्रो-गोरा विवाह नवंधानें जी संतति होईल तिला जर नीग्रोच्या लांब तंगळ्या आणि गोळ्याचे आंखूड बाहु लाभले तर जीवनसंग्रामांत त्याला खचित अधिक कष्ट पडतील. जमिनीवरून कांही उचलायचे झाल्यास त्याला वाजवीपेक्षां अधिक वांकावै लागेल.’

हे उदाहरण डेव्हेनपोर्टची बाजू फरशी भक्कम करीत नाही. कारण मिश्र-सतर्तीत गोळ्याच्या आंखूड तंगळ्या आणि नीग्रोच्ये लांब बाहु उतरले तर त्या माणसांना जीवनसंग्रामांत कमी कष्ट पडतील. जमिनीवरचे पदार्थ उचलताना त्यांना कमी वांकावै लागेल.

डेव्हेनपोर्टचे निष्कर्ष बरोबर नाहीत असें इतर अनेक वंशशास्त्रज्ञांनी आग्रहानें प्रतिपादन केले असून, शरीराचा आकार व त्याचे अवयव हे परस्परांना साजेसे संतर्ति उतरतात असें त्यांचे म्हणणे आहे.

पण हा प्रश्न प्राणिशास्त्रज्ञांचा आहे. मानसशास्त्रापुरते पहायचे तर मिश्र-संततीची बुद्धि कमी असते असें म्हणण्या-सारखा पुरावा उपलब्ध झालेला नाही. अर्थात या वाचतात हि शास्त्रज्ञांचा परस्परांच्या मतांशी विशेष पुष्कळच आहे. खुद डेव्हेनपोर्ट आणि मॉरिस स्टेगार्ड यांनी संशोधन करून असा निर्णय दिला की, निर्भेठ गेरे, निर्भेठ काळे आणि दोहोंच्या मिश्रणानें जन्मलेले 'पिंगट' लोक यांच्या बुद्धिमत्तेचे मापन केल्यावर असें आढळलें की, काळे गोप्यांहून थोडे कनिष्ठ ठरले व पिंगट हे काळे व गंरे या दोघांहून अत्यंत कनिष्ठ ठरले.

परंतु अनेक शास्त्रज्ञांनी केलेल्या संशोधनाचा संकलितप्रणे निर्णय पाहिल्यासु असें स्पष्ट दिसते की, वंश-मिश्रण आणि बुद्धिमत्तेचा दर्जा यांमध्ये परस्परसंबंध कांहाहि नाहीं.

मानव-वंशानाबत युनेस्कोने अशी अनेक संशोधने पाहून स्वतःचा निर्णय दिला आहे. तो असाः—

'वंश-मिश्रण हे वंशादृष्ट्या कांही अनिष्ट परिणाम घडविणारे आहे, असें म्हणण्या सारखा निर्णायिक पुरावा उपलब्ध झालेला नाही. शारीर दृष्ट्या व मानसिक दृष्ट्या मिश्र-संतति ही अनिष्ट लक्षणे दर्शविणारी विसंवादपूर्ण व मनोविकृति असलेली अशी असते असें म्हणण्या सारखा कोणताहि पुरावा नाहीं मिश्र-संततीचे जे कांहों परिणाम दिसतात ते अखेरीस भोवतालची परिस्थिति आणि इतर सामाजिक कारणे यांवरच अवलंबून असतात.'

आपल्याइकडे ब्राह्मण हे ब्राह्मणेतरांहून बुद्धीने श्रेष्ठ, स्मृत्य हे अस्पृश्यांहून बुद्धीने सरस असें म्हणणारे लोक खूप आहेत. त्यांना पाश्चात्यांत चाललेल्या या संशोधनाचे अवश्य मनन करावे. वर्णश्रेष्ठत्वाची भावना ही सुसंस्कृति दर्शविणारो नसून दुष्टपणाची, अज्ञानाची व संभाव्य अधोगतीची निर्दर्शक आहे, ही जाणीव जितकी सार्वात्रिक होईल तितके तें सर्वांनाच हितकर ठरणार आहे.

ए. आर. सावंत ऑन्ड ब्रदर्स
इ६३, मंगळदास मार्केट समोर, मुंबई नं. २.

✽ होजियरी ✽ तयार कपडे ✽ फर्निशिंग फॅब्रिक्स
व इतर सर्व तज्ज्ञेच्या कापडाचे व्यापारी
रिटेलर्स व होलसेलर्स टें. नं. २२८४४

अन्वययोग व व्यतिरेकयोग

~~~~~ श्री. गजानन लक्ष्मण रेगे, बी. ए., एस. टी. सी. डी. ~~~~

वैदान्तशास्त्राच्या सामान्य वाचकांच्या वाचनांत अन्वययोग व व्यतिरेकयोग हे शब्द मधून मधून येत असतात. परन्तु अन्वय व व्यतिरेक या शब्दांचे पारिभाषिक अर्थ न समजल्यामुळे त्यांपासून व्यक्त होणारा अर्थ वाचकांच्या ध्यानी येत नाही. अशा वाचकांच्या सोयीकरतां अन्वय व व्यतिरेकांचे स्पष्टीकरण शक्य तितक्या साध्या व सोप्या भाषेत करण्याचे प्रस्तुत लेखात योजिले आहे.

योग म्हणजे काय ?

योग हा शब्द युज-जोडणे या संस्कृत धातूपासून झाला आहे हे प्रसिद्ध आहे. योग शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ जीव व शिव यांचे ऐक्य साधणे असा आहे. महर्षि पतञ्जलीने आपल्या योगदर्शनांत योगाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।' योग म्हणजे चित्त-वृत्तीचा निरोध. चित्तामध्ये चित्तारांचे अथवा कल्पनांचे नाना तरंग उत्पन्न होतात, त्यांना वृत्ति म्हणतात. ह्या वृत्तीचा चित्तामध्येच लय करणे या क्रियेला योग असें नांव आहे. या वृत्तीचा लय केल्यावर चित्तामध्ये शून्यता उत्पन्न होण्याचा संभव उद्भवतो. ही शून्यता उत्पन्न होऊन नये म्हणून तें जड चित्त आपल्या शरीरामध्ये वसत आलेल्या चैतन्यामध्ये स्थिर केले जाते. व त्यामुळे साधकाला आपल्या मूळ स्वरूपाची ओळख पटते. 'द्रष्टुः स्व-स्वरूपे अवस्थानम्'। योगसूत्र I. २

चित्तवृत्तीचा चित्तामध्ये लय झाल्यावर तें चित्त स्व-स्वरूपाचे ठिकाणी स्थिर केले गेले म्हणजे वृत्तीचा वियोग होतो व योग अपोआप सिद्ध होतो.

चित्त जड असल्यामुळे त्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु अर्थात् जडच असणार. जडवृत्तीचा संयोग हा दुःखाला कारणीभूत होतो म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनी भगवद्गीतेत 'दुःख संयोग वियोगः योगः' अशीही योगाची व्याख्या केली आहे. वामन पंडितांनाहि हीच व्याख्या संमत आहे यसें दिसते. 'तं विद्याद् दुःख संयोग वियोगं योगसंश्ितम्' ! या श्लोकार्धावर टीका करतांना ते म्हणतात:-

म्हणोनी जो दुःखसंयोग ।

त्याचा होतां वियोग ॥

तोचि जाणावा योग ।

कृष्ण म्हणे ॥ य. दी. अ. ६ वा

परब्रह्म विश्वामध्ये ओतप्रोत भरून राहिले आहे. विश्वांतील स्थान जंगमामधील प्रत्येक कण त्यांने व्यापिला आहे. व त्याही व्यतिरिक्त तो निराळा दहा अंगुळे अवशिष्ट राहिलाच आहे. 'स भूमि विश्वतो वृत्ता अत्यतिष्ठद्यांगुलम् ।' ब्रह्म जसें विश्वांत भरून राहिले आहे तसेच तें प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणांतहि आत्मा किंवा जीवरूपानें अवस्थित आहे या जीवशिवाच्या ऐक्यापासून योग्यास परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो व ब्रह्मानन्द अनुभवायास

मिळतो. यालाच याशब्दक्य मुनि योग असें म्हणतात. ‘संयोगो योग इत्युक्तः जीवात्मपरमात्मनोः ।’

मनुष्याला सुख व दुःख हे भोग अनादिकालपासून त्याच्या शुभाशुभ कर्मामुळे निकटलेले आहेत. स्व-स्वरूपाचें विस्मरण ज्ञात्यामुळे चित्तामध्ये सत्त्व, रज तम या गुणांनो युक्त अशा जडवृत्ति उत्पन्न होतात.

एवं जड वृत्ति संयोग ।

तोची अनादि दुःख भोग ।

य. दी.

योगाचें अंतिम ध्येय आत्यंतिक सुखप्राप्ति व शाश्वत दुःखनिवृत्ति हें आहे. सुख-दुःखें उत्पन्न होण्याला मन, इंद्रियें व विषय ह्या तीन साधनांची जरूरी असते. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या पांच गुणांनी उत्पन्न होणारे निरनिराळे विषय कर्ग, त्वचा, नेत्र, रसना व ध्राण या आपापत्या इंद्रियांच्या द्वारे मनाकडे जातात. व पैंढे आत्म्याचा संयोग ज्ञात्यानंतर त्या विषयाचें ज्ञान प्राप्त होतें. चित्तामध्ये विशिष्ट विषयांकडे जाण्याची इच्छा म्हणजेच वासना उत्पन्न होतात. ह्या वासनाच उर्व दुःखाचें मूळ असतें. ज्याच्या वासना नाहीशा ज्ञात्या आहेत, अशाच मनुष्याची दुःखनिवृत्ति होते. आत्मसुख हें द्विदिव्यांना अनुभवतां येण्यासारखें नाहीं. तें अतीद्रिंय आहे. फार तर तें बुद्धिग्राह्य म्हणतां येईल. तें सूक्ष्म अशा बुद्धीलाच आकलनीय आहे. आत्मसुख हेंच आत्यंतिक सुख. ब्रह्मसंस्पर्श असेंही त्याला दुसरें नांव आहे. सुखं आत्यंतिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यं अतीद्रिंयम् गी. VI २१ हें सुख एकदां प्राप्त ज्ञालें म्हणजे

योगी पर्वतप्राय दुःखाचे भारानें ही दबला जात नाही. यस्मिन् स्थिते न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते । भ. गी. VI २२ वासना निर्मूल ज्ञात्यावर मन प्रशांत होण्यास मदत होते. वृत्तिरूप दोष (कल्मष) नाहीसे होतात. भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात, ‘युज्ज्वेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्म-संस्पर्शी अत्यंतं सुखं अश्नुते । भ. गी. VI २८.’ या प्रकारे सदर योगाभ्यास करणारा योगी निष्पाप होऊन ब्रह्मप्राप्ति म्हणजे ब्रह्मसंस्पर्शरूप निरतिशय सुखाचा उपभोग सुखानें घेतो.

आवरण व विक्षेप

जीवाला स्व स्वरूपाचें विस्मरण होण्याला आवरण व विक्षेप ही कारणीभूत होतात. अर्थात् ज्ञानाचा उदय होण्याला हीच प्रतिबंधक ठरतात. ब्रह्माचें अविद्येतील ज्ञे प्रतिविव त्यालाच शास्त्रक रांनी जीव ही संझ दिली आहे. अविद्येमुळे जीवाचे ठिकाणी विस्मरण (भ्रम) उत्पन्न होतें. आवरण व विक्षेप हे अविद्येचे प्रकार (शक्ति) आहेत. आवरणामुळे स्व स्वरूपाचें विस्मरण होतें. विक्षेप म्हणजे वस्तुबद्दल विपरीत ज्ञान उत्पन्न होणे. दोरीवर सर्पाचा भास होणे हा विक्षेप. मी म्हणजेच देह समजाणे हे विक्षेपाचें लक्षण होय. आवरण नष्ट ज्ञाले म्हणजे विक्षेपही नष्ट होतो. ज्ञांकणाखाली एकादी वस्तु नकळत टेविली तर तिजबद्दल आपणांस अज्ञान असतें व ती काय असेल याबद्दल निरनिराळे तर्क (विक्षेप) सुरु होतात. पण ते आवरण दूर केलें की वस्तुचें सत्यस्वरूप कळतें व विक्षेपादि तर्कवितर्क नाहीसे होतात. आवरण आणि विक्षेप ही जशी दोन रूपे

अविद्येचीं तशीं ब्रह्मविद्येचीं दोन रूपें अन्वय आणि व्यतिरेक ही होत. मी म्हणजेच देह समजणे हें विक्षेपाचें लक्षण होय. आणि मी म्हणजे देहाव्यतिरिक्त, देह सोडून, स्वस्वरूप आहें, आत्मस्वरूप आहे असें कळणे हें व्यतिरेक रूप होय.

अन्वयज्ञान व व्यतिरेकज्ञान

अन्वययोग व व्यतिरेकयोग हे जसे योगाचे दोन प्रकार काल्पिले आहेत, तसेच ज्ञानाचे पण अन्वयज्ञान व व्यतिरेकज्ञान असे दोन प्रकार मानले आहेत. अन्वय व व्यतिरेक या दोघांनाही दोन वस्तुंची अपेक्षा असते. अन्वय म्हणजे दोन किंवा अधिक वस्तुंचा संयोग. तसेच दोन किंवा अधिक वस्तु एकमेकांपासून व्यतिरिक्त म्हणजे निराळ्या करणे. आपण प्रथम व्यवहारांतीलच उदाहरणे घेऊ. दूध आणि पाणी एकत्र करणे ह्याला अन्वयाची खूण म्हणतां येईल. हंसाला दूध आणि पाणी निराळे करतां येते. तसें एकाविण एक पाहणे यांचे नांव व्यतिरेक. जल आणि तरंग-जलांत तरंग आहेत. आणि तरंगांत जल आहे. ही दोन्ही एकत्र पाहणे याचे नांव अन्वय व दोन्ही वेगवेगळीं पाहणे याचे नांव व्यतिरेक. याप्रमाणे तरंगाच उदक अलंकारच सुवर्ण, पटच तंतु आपण शहतों त्याप्रमाणे जड वस्तूत चैतन्य प्राहणे ह्यालाच अन्वयज्ञान म्हणतात. ह्या जगांत सत्य अशी एकच वस्तु. ती म्हणजे चैतन्य. ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव, नापरः’ केवळ एक ब्रह्म सत्य आणि चित् असून बाकी यच्चयावत् वस्तु जड आणि मिथ्या आहेत, हें व्यतिरेकांने जाणले जाते, पण त्याचबरोबर हें सर्व विश्व एकमेवाद्वितीय असें जें सचिदानंद

ब्रह्म त्यांने व्यापले आहे, त्यांत भरून राहिले आहे, हें जें जाणणे तें अन्वयज्ञान होय. ‘एकीं एकत्रै अनेक पाहणे’ एका ब्रह्मामध्ये अखिल विश्व पाहणे हा अन्वय-बोध. देहाव्यतिरिक्त, विश्वाव्यतिरिक्त एकठ्या परमात्म्याला पाहणे हा व्यतिरेक बोध. भगवद्गीतेत तेराव्या अध्यायांतील बाराव्या श्लोकांत न सत् न असत् अनादिमत् पर अशा तन्हेनै वर्णिलेल्या ब्रह्माचे ज्ञान हें व्यतिरेक ज्ञान होय. त्यांत विश्वाची कल्पना नाही. केवळ एकठ्या परब्रह्माची आहे. ‘यो बुद्धेः परतस्तु सः’ परमात्मा बुद्धीच्याही पलीकडे आहे. बुद्धीलाहि तो आकलनीय नाही. हेंही त्याच वर्गांतील ज्ञान होय. निगमसारांत म्हटले आहे.

अन्वय म्हणजे दुग्ध-उदक।

जैसे मिश्रित एकांत एक।

त्याचे वेगळे करणे व्यतिरेक।

तत्त्वज्ञ म्हणती।

जसें दुधामध्ये पाणी, तसें नेत्रांनी दिसणाऱ्या प्रत्येक आकाराला आलेल्या वस्तुमध्ये ब्रह्म व्यापलेले आहे. ज्याप्रमाणे रस उदकामध्ये उदकच होऊन बसतो किंवा तन्तु हे वस्त्रामध्ये वस्त्ररूप होऊन बसतात, त्याप्रमाणे ब्रह्म हें सर्व जगाचे आदिकारण असून सर्व वस्तूत दृष्टीस पडते.

घटी मृत्तिका पाहे।

वस्त्र पाहतां तंतु आहे।

आकारीं व्यापून राहे।

ब्रह्म तैसे। सि. सं. IV-२०२.

या वरील उदाहरणांवरून दैताचा जरी भास झाला तरी हें सर्व जग मिथ्यारूप आहे असें गृहीत धरल्यामुळे अद्वैताची कोणत्याही प्रकारे हानि होत नाही.

हैं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. शानेश्वर महाराज
म्हणतातः—

म्हणौनि गा श्रुति । द्वैतभावे अद्वैती ।
निरूपणाची वाहती । वाट केली ॥

XIII ८९०

म्हणून श्रुतीनी द्वैताच्यां रूपाने अद्वैताचे
प्रतिपादन करण्याचा राजमार्ग सुरु केला.
कारण अद्वैत स्पष्ट करून सांगावयाचे
म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण
करावे लागते. गीतेच्या बाराव्या अध्यायांत
अक्षर, अनिदेश्य, अध्यक्तं अचलं, अचिंत्यं,
कृटस्थं, या पदांनी वर्णिलेले ब्रह्म व्यतिरेक-
रूपी आहे, तर तेराव्यांतील ‘सर्वतः
पाणिपादं तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं...’ त्याला
सर्वत्र हात व पाय आहेत, सर्व बाजूंनी
डोळे, डोर्की व मुखें आहेत. या श्लोकांत
अन्वय सांगितला आहे. पुढच्याच श्लोकांत
सर्वेद्रिय गुणाभासं, सर्वेद्रिय विवर्जितं,
असक्तं, सर्वभृत् निर्गुणं गुणभोक्तृ या
गुणांनी ज्ञात होणारी परमेश्वराची रूपे ही
अन्वय व्यतिरेकाची उत्तम उदाहरणे आहेत.
सृष्टीच्या विकासांतील परमेश्वराचे रूप हा
अन्वयबोध समजला तर तिच्या उत्पत्ती-
पूर्वीचे रूप हा व्यतिरेक समजण्यास हरकत
नाही. थोडक्यांत निर्गुण निराकार, असक्त
असें शुद्ध चैतन्य ब्रह्म हैं व्यतिरेक रूप तर
शबल ब्रह्म हैं अन्वयरूप मानण्यांत येते.

ऐसें अन्वये पैं केले ।

सर्व ब्रह्म दृष्टिसीं आलें ।
जेथलें देखणे सामावलें ।
तेथेचि की ॥

सि. सं. IV-१६४.

अन्वय व व्यतिरेके योग

अन्वय आणि व्यतिरेक हे योगाच्या
प्रकारांत मोडतात असें वर सांगितले.

आतां ते प्रकार पाहूं. गीतेत विशेषतः
सहाव्या अध्यायांत ह्या दोन्ही प्रकारच्या
योगांचे वर्णन आले आहे. सहाव्या अध्या-
यांत २१ ते २८ या श्लोकांत व्यतिरेक
योगाची लक्षणे सांगितलीं आहेत. भौतिक
इंद्रियांनाही जें अप्राप्य, केवळ सूक्ष्मबुद्धी-
लाच जें गम्य, दुःखाचा लेशही नसणारे
असें हैं आत्यंतिक सुख प्रशांत मनाच्या,
ज्याचे सर्व दोष धुवून गेले आहेत,
ज्याचे रज तम हे गुण नष्ट
झाले आहेत जो जवळ ब्रह्मच झाला
आहे, अशा आत्मचिंतन करणाऱ्या
योग्यालाच अनायासाने म्हणजे वृत्तिनिरोधा-
करितां सुहाम प्रयत्न न करतां सहज
समाधीने प्राप्त होते. अशा प्रकारचा योग
व्यतिरेक योग म्हणतां येईल. सर्व विश्वा-
पासून ‘न सत् न असत्’ असें हैं परब्रह्म
वेगलें काढून त्याचे ठिकाणी धारणा ठेवून
समाधि लावणे हा व्यतिरेक योग. जगांतच
राहून जगाकडे समदृष्टि ठेवून वागण्याच्या
पद्धतीला अन्वययोग म्हणतां येईल. सर्व
भूतस्थं आत्माने सर्व भूतानि चात्मनि
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः ॥

७१-२० जणूं सर्व प्राणी आपल्या मंध्ये
आहेत व आपण सर्व भूतामध्ये व्यापून
आहों अशी भावना ठेवणे हा अन्वययोग.
अर्थात् आपल्याप्रमाणे सर्व जग मानणे
व जगराहाटीप्रमाणे विश्वाच्या सामान्य
घटनेत आपणांस सामावून घेणे व आपले
सुखदुःख जगावेगलें आहे असे न मानणे
हैं अन्वययोगाचे लक्षण आहे हा अन्वय-
योग साधस्यादिवाय आयुष्याला पूर्णता
येत नाही असे द्वैतमार्गांतील थोर
थोर अधिकारी सांगत आले आहेत.
एरवी जड वारणाऱ्या जगांत प्रत्येक

प्राण्यांत, प्रत्येक वस्तुंत सच्चिदानंद भरून राहिला आहे, असा प्रत्यय बाढून जो आनंद प्राप्त होतो त्याला अन्वयज्ञान किंवां अन्वय योग हेंच एक साधन आहे. जीवनन्मुक्ताला हा योग फारच उपकारक आहे, असें द्वैतपंथी आचार्यांचे म्हणणे आहे. जड वस्तु जड नाहीं-ती चिन्मात्र आहे-त्यांतही चैतन्य सुप्त आहे-सर्व विश्वांत चैतन्य भरून आहे अशी भावना टिकून राहते व मनुष्य जीवन्मुक्त स्थितीला अनायासें पोऱ्होचतो. पण व्यतिरेक योगानें जीवनन्मुक्ताला ब्रह्मानन्दाचा अनुभव येत नाहीं असें कसें म्हणतां येईल ? व्यतिरेक योगपेक्षां अन्वययोग हा द्वैतपंथाला अधिक जवळचा आहे हैं उघड आहे. व्यतिरेकांत निर्गुणाची उपासना असते. जीवन्मुक्ताला दोन्ही अवस्था सारख्याच, मधुसुदन सरस्वती म्हणतात, हीचे भजन करणे हा जीवन्मुक्ताचा स्वभावच अनून जातो. ‘जीवन्मुक्ति दशायां तु न भक्तेः फल कल्पना’ अद्वेष्टत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥ ३७ ॥ म. व्याख्या जीवन्मुक्ताला आपल्या भक्तीच्या फलाची कल्पनाच नसते.

अन्वय व व्यतिरेक योग ह्यांत आणखी एक सुखम भेद आहे. ‘अहं ब्रह्म’ ‘तत्त्वमसि’ मीच ब्रह्म आहें, हैं जीवा, तू तै परब्रह्म आहेस, ह्या महावाक्यांवरून होणारा बोध हैं व्यतिरेक योगाचे लक्षण आहे. अन्वययोगांत एकांत अनेकांचा साक्षात्कार होतो. दिसतें तें सर्व ब्रह्म आहे ‘सर्व खल्विदं ब्रह्म’ अशी भावना असते. व्यतिरेकानें अविद्येचे आवरण नाहींसे होतें. आवरण नाहींसे ह्याले की विक्षेप

अर्थातच नष्ट होतो. अन्वयानें विक्षेप नाहींसा होतो. अज्ञानपेक्षां विक्षेपानें (अमानें) अधिक हानि होते, अज्ञानामुळे फार तर आत्मा कसा आहं ह्याची कल्पना येणार नाहीं. पण विक्षेपानें आत्मा हा देह आहे, विश्वच आत्मा आहे अशा तन्हेच्या आमक कल्पना आपण उराशी बालगून अज्ञानावस्थेतच आपण संतुष्ट राहूं व पुढील प्रयत्न करणार नाहीं अशी थोडीशी भीति अन्वय योगाच्या पूर्वभूमिकांवर असणाऱ्या साधकांसंबंधीं असत. म्हणून अन्वययोगाच्या साधकांनी आवरण-ही नष्ट करण्याची योग्य ती काळजी प्रथम पासूनच घेतली पाहिजे. ह्या दृष्टीनें तुकाराम महागजांचे पुढील अभंग लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. तुकाराम महाराज म्हणतात :—

तुका म्हणे बाह्यरंग ते विडल ।
अंतरंग निघाले ब्रह्मरसें ।
बोलों अबोलणे मरोनियां जीवे ।
असोनियां नसणे जर्नी आम्हां ॥
“तुका म्हणे नव्हे दिसतो मी तैसा ।
पुसांते पुसा पांडुरंगा ॥३६०१...”

“याप्रकारे हे ज्ञानी संत अंतरंगीं (व्यतिरेकानें) (दृश्यविरहित) त्या परमात्म्याच्या आनंदरूपाचा अनुभव घेतात; व अन्वयानें (दृश्यामध्ये) त्याच्या सगुण साकार रूपाची भावना करून प्रेम-स्वरूपांचा प्रत्यय घेत असतात. अशा तन्हेनें आनंद व प्रेम अखंड राहूं शकते. भक्ति ही मी भक्त, तूं देह अशी द्वैतपर असून त्यांची अनन्यभक्ति प्रेमज्ञानयुक्त असते. ह्या भक्तिप्रेमाचा प्रत्यय द्वैतभावनांतच येऊं शकतो. यामुळे प्राकृतजनांना या भक्तिमार्गांत वाव आहे. म्हणून

अन्वययोग हा द्वैतमार्गला अधिक जवळचा आहे. कारण त्यांत हश्यांत म्हणजे सुगुण साकारांत परमेश्वराचे रूप पाहण्याचा उपदेश केला आहे.

न्यायशास्त्रांतही अन्वय व्यतिरेकाचा विचार आला आहे. अथोत् लौकिकदृष्टीने. ‘यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वन्हिः’ जेथे धूर तेथे विस्तव. हे न्यायदर्शनांतील उदाहरण सर्वोच्चा परिचयाचे आहे. धूराचे व विस्तवाचे निकट साहचर्य हे अन्वय व्याप्तीचे उदाहरण. आतां व्यतिरेकाचे. व्यतिरेक म्हणजे अभाव. जेथे—विस्तवाचा अभाव, तेथे धूराचा अभाव.

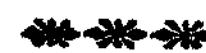
उपसंहार

बरील विवेचनावरून अन्वय व व्यतिरेके ज्ञान यातील सामान्य भेद लक्षांत घेण्यास अडचण पड्डून नये. घटांतील माती, अलंकारांतील सुवर्ण किंवा पटांतील तंतु वेगळे करून पाहण्याच्या पद्धतीला व्यतिरेक म्हणतात व हे मूळ पदार्थ निरनिराळ्या आकारांत पाहण्याच्या पद्धतीला अन्वय म्हणतात. मार्तीत घट नाही असें आपण म्हणतों तेव्हां मार्तीत घटाचा व्यतिरेक आहे असें आपण समजतों. घटांत माती मरली आहे असें म्हणतों, तेव्हां घटांत मातीचा अन्वय आहे असें म्हणतां येईल. तेच वेदान्ताच्या भाषेत बोलायचे ज्ञाल्यास ब्रह्मांत जगाचा व्यतिरेक (अभाव) आहे व जगामध्ये ब्रह्माचा अन्वय आहे. एकच पदार्थ इतर पदार्थांहून वेगळा करून त्याकडे पाहाणे हा व्यतिरेक हे आपणांस समजले. चिद्रस्तु किंवा आत्म-स्तु इतर अनात्म जड वस्तूंपासून विवेकाने वेगळी करून त्यावर व्यतिरेक

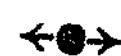
योगी संयम करतात, ध्यान, धारणा, समाधि लावतात. अर्थात् ही वस्तु दृश्य विरहित-निर्गुण निराकार—असणार हे उघड आहे. ह्याच्या उलट अन्वय, एकांत अनेकरूपाने अभिलेले विश्व दृश्य असणार हे क्रमप्राप्त ठरते. ज्ञान हे अंतरंग साधन असून त्याचे ध्येय निर्गुण निराकार आत्मवस्तु हे आहे. भक्ति हे बहिरंग साधन असून त्याचे साध्य सुगुण साकार-रूप असते. दोन्ही मार्ग आपापल्या परीने इष्ट आहेत. एकाळा ज्ञानमार्ग तर दुसऱ्याला भक्तिमार्ग म्हणतां येईल. पहिला ब्रह्मसाक्षात्कार घडवून आणील तर दुसरा भगवत्साक्षात्कार प्राप्त करून देईल. साधकाने आपल्या आवडीनुसार व आपल्या तयारीप्रमाणे कोणत्याही योगाचा आश्रय करावा.

लहान मुलांच्या आंकडीवर

जुने आणि प्रसिद्ध औषध

जयकर्स कन्फ्हलशन रेमेडी

सोल प्रो. जयकर ब्रदर्स
६६, मरीन ड्राईव, मुंबई १

: स्टॉकिस्ट :

मे. कांचनलाल वाडीलाल कं.,
दवाबळार, मुंबई २

भक्त मंडळाचे सभासद

मे-जून-जुलै १९५७ मध्ये झालेल्या सभासदांची नांवे पुढीलप्रमाणे:-

आजीव सभासद

श्री. चित्रगुप्त जे श्रीवास्तव	मुंबई २५
„ कैखुश्रू ए. दलाल	„ १
डॉ. रामचंद्र जी. के. जयकर	„ २१
श्री. परमेश्वर पी. मेनन	अमरावती
सौ. लक्ष्मीबाई शंकरराव परब	मुंबई २७
श्री. एम्. ए. पुरंदरे	„ २
„ ए. बी. सिंदे	„ ४
„ जे. एच्. पटेल	सोरोथी (उगांडा)
„ एन्. शेशागिरीराव	निझामाबाद
„ व्ही. चिंतलपुडी	काकिनाडा
श्रीमती मेहरबाई सी. बाटलीवाला	मुंबई २६
श्री. विरुपाक्ष जी. इनामदार	बैलगांव
„ यशवंत शंकर कोदे	कारवार
कुमार अशोक र. कोकाटे	मुंबई १
श्री. रामकृष्ण दाजी कोकाटे	मुंबई १
„ दली धनजीशा मोगरेलिया	मुंबई २६
सौ. कमलाबाई नारायण फणसे	मुंबई २४
श्री. के. व्ही. देसाई	मुंबई ४
„ आर. वाय बुधावंत	परभणी
„ एच. के. डोशी	मुंबई १९
„ पी. जी. देसाई	कोटाह
„ रामचंद्र उर्फ रामभाऊ गमाजी	जालना
„ बारकू रखमाजी पेंढारे	विटे
„ एल. आर. प्रभू	कोलंबो
सौ. कमलाबाई व्ही. पाटील	बैलगांव
श्री. सी. एन्. नायडू	वित्रगुंटा
श्रीमती शिवाली नागेश्वरमा	विजयवाडा
श्री. टिप्पीरेडी सिंधूरेडी	चिन्नलजोतीगस्तू
„ जी. जी. जोशी	थस्टगांव
„ एस. एस. जगदाळे	मुंबई २८
„ एम्. जी. नाईक	मुंबई २८
„ प्रतापसिंह वी. रठोड	चंद्रनी
„ के. बी. राणे	सावंतवाडी
„ रामचंद्र खिमजी अण्णम	धामगांव
सौ. सरला पी. गांवकर	मुंबई १
श्री. टी. हनुमय्या	चिकमगलूर
„ टी. कृष्णस्वामी	बराजामडा

श्रीसाईं संस्थानला मिळालेल्या देणग्या

जानेवारी ते ऑगस्ट १९५७ या अवधीत शिरडी व मुंबई येथे श्रीसाईं संस्थानला पुढील प्रमाणे देणग्या मिळालेल्या आहेत. पन्नास व पन्नास रुपयांहून अधिक असलेल्या रकमांची यादी पुढे दिलेली आहे.

इस्पितळ देणगी

श्री. एम्. डी. बालरमणमूर्ती	मुंबई	१००—००
, बी. ए. वैद्य	मुंबई २८.	१०१—००
, श्रीसाईंभक्त एक मुंबईचे	,	१०१—००
, फतेशिंग एन्. राणा	आमोंद	१२५—००
, बी. आर. श्रीनाथ	बँगलोर १.	१००—००
श्रीमती त्रिवेणीविन श्री. वामनराव पी. पटेल यांच्या कन्या, शिरडी		५१—००
श्री. शशिकांत एस. सेशिआ	३७५, खार, मुंबई २१	५१—००
, वाय. डी. पदियार	रंगून	५१—००
, हसनअहम्मदी छगन	मुंबई २	५०—००
, पी. टी. कोटेचा	,	५०—००
मे. ओरियंटल हॉट स्ट्रा. कंपनी	बंगलोर २	५०—००
श्री. होमी खजोरिया	मुंबई	६०—००
श्री. पुरुषोत्तम तु. रामजी	माडवीकच्छ	६१—००
श्रीमती आवडाबाई मांजरेकर	मुंबई ४	१०१—००
श्री. एम्. बी. वरेकर	मुंबई १	५१—००
श्री. गु. म. मेहता	कंपाला	५१—००
मे. कृष्ण ट्रेनिंग कंपनी	लुआन्सा	२१२—५१
श्री. शा. म. मेहता	घाटकोपर	१११—००
, बी. के के पंड्या	मुंबई ३	५१—००
, एम्. के. पटेल	फोर्डसू बर्ग	५३—००
, आर. बी. पटेल	नौरोंबी	१५१—००
, दयाळजी वळभदास	मुंबई २	१०१—००
मिसेस फेनी मर्चेट	मुंबई २६	१०००—००
श्री. आर. बी. पटेल	सॅलसबरी	५३—००

कायम फंड देणगी

श्री. व श्रीमती सी. एस. खरवार	मुंबई	१९१—००
श्री. जी. वैद्य	मुंबई २८	६१—२५
, के. आर. आमणकर	मुंबई	१००—००
, बी. आर. श्रीनाथ	बॅगलोर	१००—००
, डी. डी. पटेल	मुंबई	२३६—००

इमारत-देणगी

मे. गोलड सोप कंपनी	मुंबई	१०९—००
श्री. के. सी. पटेल	मुंबई	८१—२५
, हिरलाल एम. पटेल	नैरोबी	५१—००
, टी. एच. अँडवानी	मुंबई	१००—००
मे. बी. मधाराम आणि कंपनी	फ्रान्स	१२५—००
मिसेस गुरवेर ए. आन्टिया	मुंबई १	३६१—००
श्री. व्ही. एस. सेढी	मुंबई १२	१६०—००
, दि. धु. यादव	अस्थि. जि. परभणी	१०१—००
, एम्. के. रामनाथम	मुंबई १९	१३८—००
, जे. आर. पोर्टबाला	पुणे	५०१—००
श्रीमती बी. आर. पटेल	मुंबई १६	१.१—००
, टी. एस. सी. अथ्यर	जबलपूर	१०१—००
, प्रभुलाल टी. मेहता	मुंबई	१००—००
श्रीमती माणिबाई डी. दस्तूर	मुंबई	१००—००
, पी. राजालिंगम	बोलारूम	२२५—००
मे. दिक्षित माणिकलाल आणि क.	मुंबई. १	१०१—००
, एन्. एम्. शाह	मुंबई ९	७५—००
, एम्. ए. बालरमण	मुंबई	१००—००
श्रीसाईभक्त एक	ओरिसा	५००१—००
श्री. आणि श्रीमती चंदूभाई पटेल	बोरसाद	१००१—००
, सुकुंद वि. देशपांडे	पुणे २	५०—००
, शिवलिंग मनमथाप्या धुले	परभणी	७५—००
, के. यादगिरी बंगिमाट	सिंकंदरबाद	१०१—००
, बसमल	मुंबई.	१०१—००
, राधाकृष्ण शारदिया	मानवथ	५१—००
, एम्. एस्. मेहता	मुंबई २४.	१२५—००

श्री. चंपकल्लाल पुरुषोत्तम	झंजिवार	१०१—००
,, वाय. एस. देशपांडे	नाशिक रोड	५०—००
,, गोविंदराम जॉली	मुंबई	५१—००
,, पांडुरंग एस. नायक	कुलगावा	५१—००
श्रीमती रेखा रमेश खात्री	मुंबई १२	१०१—००
श्री. व्ही. एस. सेट्टी	मुंबई १२	१००—००
,, देवजी रत्नसी	मुंबई	१०१—००
,, बी. आर. श्रीनाथ	बैंगलोर	१००—००
डॉ. सी. जी. पटेल	कंपाला, उगांदा	१५१—००
श्री. डी. व्ही. शाह	मुंबई २०	५०१—००
,, संजय वसंतराव गिरमे,	पठेगांव, श्रीरामपूर	१०१—००
श्रीमती कुंदा रामचंद्र भिडे	मुंबई १४	१०१—००
श्री. पुरुषोत्तम वा. परांजपे	अंबरनाथ, ठारे	९१—५०

॥ श्री साईनाथ प्रसन्न ॥ बॉम्बे सिल्हर शॉप

टेलिफोन ३८८६२

शुद्ध चांदीचा हरेक तन्हेचा माल बनविण्याचे व ऑर्डरप्रमाणे माल करून देण्याचे विश्वासलायक ठिकाग, त्याचप्रमाणे सोन्याचाही माल ऑर्डर-प्रमाणे करून देण्यांत येतो. एकदां भेट देण्याची तसदी घेऊन खात्री करून भेण्याची विनंती आहे.

वा. गो. जुवेकर

मालक

गिरगांव, मांगलवाडी,
श्री धूतपापेश्वर प्रासाद, मुंबई नं. ४

॥ विमलेश्वर प्रसन्न ॥ भा. रा. रेवणकर सराफ

ठळकवाडी (बेळगांव)

सोन्या-चांदीच्या तयार
दागिन्यांचे व्यापारी

आमचे कडे खडे मोत्यांचे सेटिंग्जचे आधुनिक पद्धतीचे दागिने, लफ्फे, तन्मणी, नेकलेस इअरींग्ज वैगैरे तयार होतात.

बाहेरगांवच्या व्यापान्यांचे ऑर्डरी-कडे विशेष लक्ष दिलें जातें.

श्रीसार्दि-स्तवनाष्टक

साईनाथ कृपा करोनि मजला धा आपुले दर्शन
 त्या योगे मज श्रेष्ठ मुक्ति मिळुनी होईन मी पावन
 भक्तांचा भवताप जाइ विलया होतां कृपा आपुली
 तारांवे मज सद्गुरु विनवितो, सार्दि कृपा माउली ॥ १ ॥
 आरंभी शिरडींत येऊनि पहा प्रस्थान त्वां ठेविले
 आहे कोणि फकीर वा अवालिया ऐसे जनां वाटले
 भिक्षा मागुनि जेवणे, पडुनियां कोउतरी राहणे
 सारा वेळ जपांत मग्न, गुरुच्या सेवेत आनंदणे ॥ २ ॥
 देहाची ममता मुक्तीं न धरितां वैराग्य त्वां सेविले
 सारे ऐहिक भोग घर्ज्य करुनी, सधुत्व संपादिले
 सेवेचे ब्रत घेऊनी गुरुपदीं झालांत कीं तन्मय
 सिद्धी मेळविली, खरोखर अस हा श्रेष्ठ भाग्योदय ॥ ३ ॥
 शिरडींचे जन पुण्यवान, सगळी भूमीहि ती पावन
 वारा, वृक्ष, पवित्र सर्व जलही त्यांना असो घंदन
 वास्तव्ये अपुल्याच क्षेत्र बनली शिरडीं किती सुंदर !
 थोरांचे पद लागतांच घडते ऐसेच स्थित्यंतर ॥ ४ ॥
 सत्याचे बनुनी उपासक खेर, पूजा तयाची करा
 टाळावा अपहार यत्न करुनी, है तत्त्वं ध्यानीं धरा
 सारे मानव एक, सूत्र हृदयीं कोरुनि है ठेवणे
 सेवेनैं पर दुःख होइ हलके, निष्ठा अशी पाळणे ॥ ५ ॥
 द्वेषानैं जगणे नको, किमपिही लोभांत गुंतूं नको
 मोहाला अगदीं बळी पडुं नको, तो काम इच्छूं नको
 क्रोधाची मुक्तिही न संगंत बरी, मैत्री तयाची नको
 हानीकारक फार तो मदरिपू, वारा तयाचा नको ॥ ६ ॥
 आहे हा नरदेह दुर्लभ अती, ग्रंथांतरी वर्णिले
 त्याचे सार्थक व्हावयास पुजणे, श्रीसद्गुरु पाउले
 निष्ठा अर्पुनि सद्गुरुस भजतां अद्वैत सिद्धी मिळे
 जाते ‘मापण’ सर्व दूर पलुरी अज्ञानही मावळे ॥ ७ ॥
 साईनीं उपदेश अमृत जणूं भक्तांस हैं पाजिले
 जे प्याले मुर्लिं ना विकल्प धरितां ते सद्गती पावळे
 “झाला पार्थिव देह नष्ट, तरि मी येवोनि भक्तांकडे
 त्यांना रक्षिन” साईश्रेष्ठ वदले, वात्सल्य हैं कवडे ! ॥ ८ ॥

शंकर बाळाजी दाते, माणगांव

शिरडी वृत्ति

जून १९५७

या महिन्यांत श्रीसाईंदर्शनासु बाहेर-गावचेभक्त कमी प्रमाणात आले होते. याचें कारण शीतज्वराची सांथ सर्वत्र पसरलेली होती.

कांहों कलावंतानी श्रीचेपुढें हजेरी दिली-त्यांची नावें खालील प्रमाणे:—

कीर्तनः—श्रीमती लक्ष्मीबाई वाईकर, थेवला. सं. गवई मराठे यांची दोन कीर्तने झाली.

प्रवचनः—वे. शा. सं. गोविंद विष्णु केळकर, औघ.

गायनः—श्री. नागेशराव बांदेकर बेळगांव, श्री. सोनूबाई देढेकर, श्री. बच्यूभाई चेवलीवाला, सुरत, श्री. बन्सी-धरखुवा, नागपूर, श्री. कुसुम काळे, नागपूर. श्री. विठ्ठल ल. इनामदार, पुणे. श. सा. दुसे, नगर. श्री. ठाणेदार राहता श्री. दत्तोबा केरकर, मुंबई. श्री शंकरराव पेटे, मुंबई. श्री गजाननबुवा पंडित, मुरबाड. श्री. शंकर श्रीपाद बोडस सौ. शांताबाई बोडस, कानपूर. श्री. आर. लक्ष्मीपती नायडू सौ. कमलाबाई नायडू, विलासपूर. श्रीसाईबाबा संस्थानचे सरकार-कून श्री. खडकतकर यांचें चि. विलास यांचा व्रतबंध श्रीमंदिरात मोठ्या थाटात झाला. त्यानिमित्त संस्थानचें सर्व नोकर सेवेकरी याना पळानाचे भोजन सरकारकून यांनी दिलें. संस्थानचें धर्मार्थ दवाखान्यां-तून शीतज्वराचे बरेच लोक औषधोपचार करून घेऊन बरे झाले.

जुलै १९५७

या महिन्यांत श्रीसाईं दर्शनासाठी श्रीगुरु पौर्णिमाउत्सवाखेरीज भक्तांची गर्दी विशेष नव्हती कांहों कलाकारानीं श्रीपुढें हजेरी दिली. ती खालील प्रमाणे— खांसाहेब अमीरखान, मुंबई (गायन) श्री. ककून (तबला) श्री. कृष्णराव नारेकर, मुंबई (हार्मोनियम) श्री. शेकर रामकृष्ण चौरीकर नागपूर (हार्मोनियम) श्री. कृष्णराव वन्हाडकर, मुंबई (गायन) श्री. भाऊ आबा वैरागकर, घोडेगाव. (बांसरी वादन) श्री. पंडित जगन्नाथबुवा सुरतकर साकोरी. श्री. रणछोडभाई, साकोरी (गायन) श्री. प्रल्हाद हरी लव्हाटे. (गायन नकला) पुणे.

संस्थान धर्मार्थ (दवाखाना) कार्य नेहमीप्रमाणे चालू आहे.

शके १८७९ च्या गेले रामनवमीचे उत्सवात करमणुकीचे कार्यक्रमांत प्रसिद्ध कलाकारांनी हजेरी दिली त्यांत श्रीमती जीवनकला मुंबई यानी कथ्यकी वृत्तफारच उत्तम केले. तबल्याची साथ श्रीयुत हजारीलाल व हार्मोनियमची साथ श्रीयुत वसंतराव शोजवाडकर यानी केलेली होती.

आगस्ट १९५७

चालू महिन्यात पावसाळ्यामुळे भक्तोंकांची गर्दी कमी आहे कलाकारानीं श्रीपुढें हजेरी दिली ती खालीलप्रमाणे:—

कीर्तनः—श्री. ह. भ. प. गंगामाई देशमुख, नासिक. श्री. ह. भ. प. विष्णुबुवा आळेकर, आळवे. सं. गवई श्री. मराठे यांची या महिन्यात पांच कीर्तने झाली.

गायकः—श्री. रघुवीर मुकुंद नाईक, पुणे सौ. जयश्रीबाई हानगल, बेळगांव. सौ. सावित्रीबाई लाखे, जेजुरी. सौ. नलिनी चांदोरकर, राजकोट. सनईवादन श्री. दामुअण्णा दलवी. श्रीगमपूर. तबलावादन श्री. पांडोबा गुरव, श्रीरामपूर. १५ आगष्ट स्वातन्त्र्यदिनानिमित्त झेंडावंदन, दीपोत्सव, गायन कीर्तन, असे कार्यक्रम झाले.

गोकुळ अष्टमी निमित्त श्रीकृष्णजन्माचे कीर्तन तीर्थप्रसाद हे कार्यक्रम झाले दुसरे दिवशी गांवांतून रथाची मिरवणूक तिसरे दिवशी गोपालकाला कीर्तन असे कार्यक्रम झाले.

संस्थानाच्या धर्मार्थ दवाखान्याचे कार्य नेहमीप्रमाणे चालू आहे.

संस्थानाचे मदतकार्य

संस्थानाने यंदा २९० शाळकरी विद्यार्थ्यांना आणि १४ कॉलेज विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ति म्हणून एकूण रु. ९२०० दिले. यांपैकी ६६ विद्यार्थी खुद शिर्डी येथील आहेत. याखेरीज शिर्डीच्या शाळेतील ८ वी व ९ वी च्या नव्या वर्गासाठी लांकडी सामान व शास्त्रीय उपकरणे यांकरतां रु. २५०० संस्थानाने दिले.

नवी नेमणून

श्री. बी. आर. देखणे महालकरी ह्यांची बदली दुसऱ्या टिकाणी सरकारने केली असून त्यांचे जागी श्री. जी. के. चिकटे डेप्युटी चिटणीस ह्यांची एकझीक्युटीव्ह ऑफिसर शिरडी म्हणून नेमणूक केली आह.

संस्थानाने यंदा समाधि मंदिरामधील बुनी वाढून २ नवीन बाजाच्या

पेट्या, तंबोरा व दुसरी भजनाची उपकरणे उपयोगासाठी खरेदी केली आहेत.

श्रीसाई बाबांचे मूर्तीवरील छत्रीत्त्व सोन्याचे पाणी दिले आहे. समाधि मंदिरातील चांदीचा कठडा दुर्घत केला. श्रीसाई बाबांच्या चावडी मिरवणूकिसाठी नवीन मखमाली कोट व अब्दागीरे तयार करून घेतली.

गेल्या सर्वसाधारण सभैत भक्तमंडळाने नवीन इमारती बांधण्यासाठी रु. ३॥ लाख खर्चाची मंजुरी दिली. त्याचा विनियोग, दिशितवाडा सुधारण्यास व त्यांत फेरफार करण्यास, भोजनगृह बांधण्यास, गुरुपादुका स्थान सुधारण्यास, नवलकर वाढ्यामधील इमारतीस दुसरा मजला चढविण्यास तसेच कामगार वर्गाकरितां रहावयास चाली श्री. ह. त्रि. शेळके ह्यांनी दिलेल्या बस-स्टॅडसमोरील जागेत अथवा दुसऱ्या उपलब्ध असलेल्या जागेत बांधण्यास केला जाईल.

तसेच समाधि मंदिराजवळ दुसरी जागा सरकारशी पत्रव्यवहार करून, खरेदी करण्यास भक्त मंडळाने मंजुरी दिली आहे. ह्याबाबत जर संस्थानला यश आले तर जागेचा प्रश्न सुदून पुढील सुधारणा करणे शक्य होऊन शिर्डीस येणाऱ्या भक्त मंडळाची बरीचशी गैरसोय दुर होईल अशी आशा आहे.

कै. गोविंदराव दाभोळकर (हेमाडपंत) यांच्या स्मरणार्थ शिरडी येथे उघडलेल्या पुस्तकालयांत सुधारणा करून त्यांत वृत्तपत्रे आणि धार्मिक ग्रंथ यांची भर टाकण्यात आली आहे. या पुस्तकालयाचा भक्त नी उपयोग करून घ्यावा अशी संस्थानाची विनंती आहे.

संयुक्त } द. ब. राणे
चिटणीस } सो. बी. वेलकर

श्री गोदावरी गार्डन

या अंकांत—

- आत्मनिवेदन
- रमणोपनिषद्
- श्री शारदामाता
- योगीराज अरविंदबाबू
- ज्ञानेश्वरींतील पसायदान
- विनोवाजींची अमृतवाणी
- श्री साईं गाथासृत
- साईं सुमनांजली आणि साईंनाथाष्टक
- भक्ति आणि विभक्ति
- संतश्रेष्ठ गाडगे महाराज
- अविस्मरणीय समृति-चित्रे
- साईंलीलेचैं सिहावलोकन

स्व-मुक्ति का अध्ययन संस्था नं. १३
डॉ. रमेश शर्मा द्वारा

श्री साईली ला

[शिरडी संस्थानचें अधिकृत त्रैमासिक]

वर्ष ३३ वै : अंक ४ था

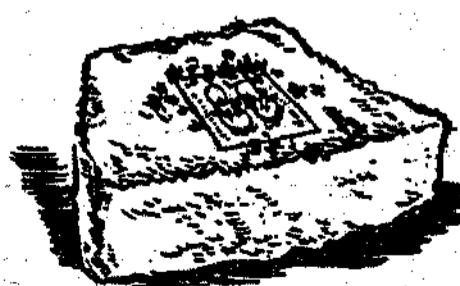
वार्षिक वर्गणी रु. २-४-० (ट. ख. सह)

ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर १९५६

साधूंचे व्हावें संरक्षण ।
असाधूंचे समूल निर्दलण ।
एतदर्थचि ईश्वरावतरण ।
संत हे विलक्षण यापरते ॥

ईश्वराहूनि संत मोठे ।
असाधूस आधीं लाविती वाटे ।
मन जयांचे तिळतिळ तुटे ।
प्रेम दाटे दीनार्थ ॥

— श्री साईचारित

संपादक—

नागेश आत्माराम सावंत

व्यवस्थापक—

रामचंद्र महादेव राणे

कार्यालय—

ईस्ट अण्ड वेस्ट इं. कं. बिलिंग,

४९५५ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट, मुं. १

संपादकीय निवेदन

श्री सद्गुरु साइबाबांचे एक निस्सीम आणि थोर भक्त पूज्य श्री. बी. नरसिंह-स्वामीजी यांच्या देहावसानाची बातमी ऐकून आमच्या प्रमाणेचं असंख्य साई-भक्तांची मनें दुःखविहळ झाली असतील यांत शंका नाही. बाबांच्या भक्तीचा नंदादीप द्राविड प्रदेशांत आज जो तेवत आहे, बाबांच्या कीर्तीचा सुगंध आज तिथें जो दरवळतो आहे, बाबांच्या नामसंकीर्तनाचा जयघोष आज त्या बाजूस जो होत आहे त्याचे एकमेव श्रेय पूज्य नरसिंहस्वामीजी-नांच दिले पाहिजे. ऑल इंडिया साई समाज, मद्रास, ही उत्कर्षशाली संस्था स्वामीजींच्या स्फूर्तीनें आणि प्रेरणेनेच स्थापन झाली. ऑल इंडिया साईसमाजानें केलेली लोकसेवा, बाबांची भक्ति आणि तत्त्वशान याचा अधिकाधिक प्रसार व्हावा म्हणून ठिकठिकाणी समाजानें भरविलेली संमेलनें आणि अधिवेशनांनें, या संस्थेनें प्रसिद्ध केलेले अनेक बहुमोल ग्रंथ आणि पत्रिका—हा सर्व जगड्डव्याळ व्याप ऑल इंडिया साईसमाजानें केला त्याला कारण पूज्य स्वामीजींचे अनमोल नेतृत्व, हेच होय.

X   X   X

पूज्य श्री. नरसिंहस्वामींचे मूळ राहण्याचें गांव सामेल, तेथेच त्यांचे शिक्षण झालें. वकील झाल्यावर त्यांनी व्यवसायाहि सामेल घेथेच सुरु केला. थोड्याच दिवसांत एक यशस्वी कायदेपंडित म्हणून त्यांची प्रसिद्धि झाली. पूर्वीचे मद्रासचे मुख्य प्रधान राजाजी होहे तेथेच वकिली करीत होते.

या दोघां समकालीन कायदेपंडितांनी आपल्या धंद्यावरोवर राजकारणांत हि लक्ष घालवयाला आरंभ केला. श्री. नरसिंह-स्वामी होमरुल चळवळीचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. डॉ. अंनी वेश्टं यांनी १९१४ मध्ये होमरुल चळवळीचे ध्येय व धोरण इंग्लंडपुढे मांडण्यासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठविले. ते जिब्रॉल्टरपर्यंत बोटीनं गेले. त्याचवेळीं पहिले महायुद्ध सुरु झाले आणि श्री. नरसिंहस्वामींना जिब्रॉल्टरहूनच परतावें लागले. कांहीं दिवस ते मद्रास कौन्सिलचे सभासद होते.

जिब्रॉल्टरहून परत आल्यावर त्यांचे होमरुल चळवळीचे कार्य पूर्ववत् सुरु झाले पण त्याच सुमारास एके दिवशीं त्यांच्या घरीं कांहीं धर्मकृत्य चालले होतें. घरची सगळी मंडळीं कामांत गुंतली होती. त्यांच्या लहान मुलांकडे कोणाचेच लक्ष नव्हते. ती मुले खेळत खेळत बांगेत गेली. तेथें एक मोठी विहीर होती. खेळतांना भान न राहिल्यानें ती दोन्ही मुले विहिरीत पडलीं व बुद्धन मरण पावलीं. बन्याच वेळानें ही गोष्ट घरच्या मंडळींच्या लक्षांत आली. घरांत एकच हाहाकार उडाला. श्री. नरसिंहस्वामींच्या मनावर तर फार मोठा आघात झाला. त्यांनी त्या दिवसापासून वकिली व्यवसाय सोडला. मनाला शांतता करी लाभेल हा एकच ध्यास त्यांनी घरला. कांहीं वर्षे त्यांनी घरींच अध्यात्मिक ग्रंथांचा अभ्यास केला. ते चांगले संस्कृत पंडित असल्यामुळे त्यांनी अनेक धर्मग्रंथांचे सूक्ष्म अध्ययन केले. पण त्यामुळे त्यांच्या मनाला शांतता लाभली नाही.

त्यानंतर त्यांनी घरादाराचा त्याग केला. संसारत्याग करून ते रमण महर्षीच्या आश्रमांत राहिले. तीन चार वर्षे ते तेथें होते. त्यांनी त्या काळांत कांहीं अध्यात्मपर ग्रंथहि लिहिले. पण तेथेंहि पाहिजे तें त्यांना सांपडले नाही. भारतांतील तीर्थस्थळांचा प्रवास सुरु केला. फिरत फिरत ते नाशिकला आले. त्याचे घराणे रामभक्ताचे असल्यामुळे नाशिक येथें कांहीं दिवस मुक्काम केला. याच मुक्कामांत साई महाराजांच्या चरित्राचा त्यांना प्रथम परिचय झाला. कांहीं दिवस शिर्डी येथें राहून महाराजांच्या सर्वजीवन-चरित्राचा अभ्यास केल्यावर मात्र श्री. नरसिंह स्वामींना सिद्ध अवस्था काय असते याचे ज्ञान झाले.

श्री. नरसिंहस्वामी १९३६-३७ मध्ये पुणे येथें होते. पायांनी घरोघर आणि खेडोपाडीं फिरून साईमहाराजांच्या जीवनासंबंधीं विस्तृत माहिती त्यांनी मिळविली व मोठ्या परिश्रमानें इंग्रजीत चरित्र लिहिले. महाराजांच्या उपदेशामृताचेहि अनेक ग्रंथ त्यांनी लिहिले.

असा श्रेष्ठ साईभक्त आमच्यांतून उठून निघून जावा या विधिघटनेमागे बाबांचा काय हेतु असावा कळत नाही! पूज्य स्वामीजींच्या पश्चात् त्यांच्या बहुमोल कार्याची धुरा स्वामी राधाकृष्ण यांच्यावर प्रडली आहे. स्वामी राधाकृष्ण पूज्य नृसिंहस्वामीजींचे उजवे हात होते. म्हणूनच स्वामी राधाकृष्ण यांच्या नेतृत्वाखाली ऑल इंडिया साई समाजाचीं पावले साईभक्ती प्रचाराच्या मार्गवर अधिक नेटानें आणि ईर्षेनै पडोत अशी श्रीसाईचरणीं आमचीं प्रार्थना आहे.

×   ×   ×

पुणे येथील श्री साईदास मंडळातर्फै पूज्य स्वामीजींच्या निधनानिमित्त दुखवटा दिन पाळण्यांत आला. प्रार्थनागीतें आणि भजनें म्हणण्यांत आली. श्रेष्ठ साईभक्त नानासाहेब रासने, श्री. सी. बी. भास्करराव, श्री. सी. आर. श्रीनिवासन आणि श्री. व्ही. ए. शंकर (अध्यक्ष, साईदास मंडळ) यांची समयोचित भाषणे होऊन दुखवट्याचा ठराव पास करण्यांत आला.

×   ×   ×

श्री साईबाबांचे एक निस्सीम उपासक आणि भक्त श्री. आनंदराव शामराव नवलकर यांचे अकस्मात देहावसान ही आणखी एक हृदय विदर्ण करणारी घटना नमूद करतांना आम्हाला अत्यंत दुःख होत आहे. वयाच्या अवव्या त्रेचाळीसाब्या वर्षी श्री. आनंदरावांना मृत्यु आला! श्री साईसंस्थानचे ते एक तहह्यात सभासद होते. बाबांच्या कार्याचा आणि तत्वज्ञानाचा सर्वत्र अधिकाधिक प्रचार कसा करतां येईल याची अहोरात्र चिंता वाहणारे ते एक उत्साही कार्यकर्ते होतें. श्रीसद्गुरु त्यांच्या आत्म्यास चिरशांति देवोत !

×   ×   ×

श्रीसाईलीलेचा या वर्षाचा हा चौथा म्हणजे शेवटचा अंक. येत्या महिन्यापासून साईलीला चौतीसाब्या वर्षांत प्रवेश करीत आहे. श्रीसाईलीला, साहित्य आणि सजावट या दोन्ही दृष्टीनीं कशी जास्तीत जास्त आकर्षक करतां येईल यासाठी आम्हीं आमच्या परीनें पराकाष्ठा केलेली आहे असें नम्रपणे आम्ही सांगू इच्छितो. मजकुराच्या बाबतीत विविधता जेवढी आणता येईल तेवढी आणण्याचा आम्ही

कसोशीनें प्रयत्न केला आहे. साईलीलेचे अंक याहूनहि अधिक समृद्ध निघावेत अशी आमची महत्वाकांक्षा आहे. पण हा आमचा संकल्प सिद्धीस नेणे सर्वथैव वाच्कांच्या हाती आहे. या वर्षात वर्गणिदारांची संख्या आतां आहे याहून दुपटी-तिपटीनें वाढली तर एक आदर्श त्रैमासिक म्हणून श्रीसाईलीला प्रतिष्ठा मिळायला अवधि लागणार नाही. ज्या ज्या लेखकांनी आपलें साहित्यधन देऊन साईलीलेला उपकृत केले त्या सर्वांचे आम्ही आमार मानतो.

X   X   X

शिरडी येथे भक्तांसाठी निवास-स्थान बांधण्यांत आलें आहे. निवास-स्थानांन राहणाऱ्या दरेके भक्तांकडून साफसफाई आणि विद्युत्दीपाचा आकार म्हणून दोन आणे घेण्यांत येतात. ही आकारणी मे. चॉरिटी कमीशनरसाहेब यांच्या आज्ञेनें आणि अनुमतीनेच करण्यांत आलेली आहे. साफसफाई आणि विद्युत्दीपाची योजनायांना येणारा खर्च भक्तांकडून मिळणाऱ्या आकाराहून किती तरी मोठा आहे. पण तो खर्च देणगी आणि वर्गणी या स्वरूपांत मिळणाऱ्या उत्पन्नांतून केला जातो. या आकारणीसंबंधी भक्तांचा जर कांहीं गैरसमज झाला असेल तर तो दूर व्हावा आणि साईसंस्थानविषयीं त्यांच्यांत ममताची भावना वाढावी म्हणूनच हा खुलासा आम्हांला करावा लागत आहे.

X   X   X

संस्थानची नवी नियमावली छापली असून प्रत्येक प्रतीस (इंगिलिश किंवा मराठी) चार आणे असें मूल्य ठेवण्यांत आलें आहे. ११-५-१९५६ पासून ही नवी नियमावली अंमलांत येत आहे.

X   X   X

संस्थानच्या व्यवस्थापक मंडळांत खालील सभासदांना स्वीकृत (को-ऑप्ट) करण्यांत आहे.

१. श्री. बी. डी. बोरकर
२. श्री. बी. आर. जयकर
३. श्री. ब्ही. डब्ल्यू. रेळे
४. श्री. पी. आर. दलवी

या नवीन सभासदांचे आम्ही मनापासून अभिनंदन करतो.

X   X   X

सन १९५७ पासून शिर्डी येथील दवाखान्याच्या फंडास 'मेडिकल एड फंड' असें नांव देण्यांत आलें आहे. या फंडाची पावती - पुस्तके शिर्डीतील व्यवस्था कचेरी, शिर्डी येथील दवाखाना आणि संस्थानची मुंबई कचेरी येथे ठेवलेलीं आहेत. दवाखान्याची वाढ व्हावी, अधिक रुग्णांस विनामूल्य औषधोपचार मिळावा, नर्सिंग होम सारखे सुश्रूषालय काढावै म्हणूनच हा फंड काढला आहे. तेव्हां सर्व साईभक्तांनी या फंडास हस्ते परहस्ते शक्य तें आर्थिक सहाय्य द्यावै अशी अगत्यपूर्वक विनंति आहे.

जरी हैं शरीर गेलों मी टाकून । तरी मी धांवेन भक्तासाठी ॥
जो जो, मज भजे, जैशा जैशा भावें । तैसा तैसा पावें, मीही त्यासी ॥
माझा जो जाहला काया वाचा मर्नी । तयाचा मी त्रुणी सर्वकाळ ॥

~~~~~ बाबाची लीला ~~~~

[तीस वर्षांपूर्वी श्री साईलीलेत 'बाबांचे बाळ' यांनी ज्या हृदयंगम आठवणी सांगितल्या त्यांची पुनरानुभूति घेतांना वाचकांचे मन आनंदानें रोमांचित झाल्यावाचून राहणार नाही !]

पूर्वी वेरेचं वेळां लिहिलेलेच आहे की, बाबा नानासाहेबाजबळ प्रथम प्रथम स्पष्ट व मनमुराद बोलत असत. बाबांना प्रख्यातीस आणण्यास व त्यांची कीर्ति वाढविण्यास नानासाहेब चांदोरकरच कारणी भूत आहेत, असे म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. बाबा मूळचेंच अमोल रत्न. परंदुऱ्याहे रत्न शिरडीसारख्या लहानग्या गांवांत पडलें असल्यामुळे त्यांची किंमत कोण करणार ! न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् । या प्रसिद्ध कालिदासोक्ति-प्रमाणे आपल्या परीक्षकाचा शोध करण्याकरितां रत्न कधी त्यांच्याकडे जात नाही. परीक्षकच त्यांच्या शोधार्थ त्यांच्याकडे जात असतो. त्याचप्रमाणे आपण कोण हे समजावून देण्यासाठीं बाबांची काय जरुरी ? ज्याला रत्नाचीं पारख व जरुर असेल तो येईल त्यांच्याकडे. ही गोष्ट यद्यपि खरी असली तरी बाबांचा व नानासाहेबांचा पूर्वजन्माचा कांही संबंध होता व म्हणूनच त्यामुळे तुला

एकवेळ बोलावले आहे असा निरोप नानासाहेबास सांगण्यास बाबांनीं शिरडीचे कै. अप्पा कुळकर्णी यास सांगितल्याचे वाचकाच्या लक्षांत असेलच. सद्गुरु बाबांचे दर्शन नानासाहेबास झाल्यावर पुढे नानासाहेबांना कांहीं अनुभवानंतर बाबांचा इतका नाद लागला की, त्यांस बाबांवाचून एक क्षणभरहि चैन पडत नसे. जिथें तिथें त्यांस बाबाच दिसत. ज्याला त्याला ते बाबांच्याच कथा सांगत. भक्तशिरोमणि विद्वद्रत्न चतुर्भाषाकोविद त्रिगुणित पंदवीधर कै. काकासाहेब दीक्षित, त्याचप्रमाणे शारदाविभुषित प्रसिद्ध पदवीधर नानासाहेब वैद्य आदि करून बडी बडी मंडळी नानासाहेबांमुळेच शिरडीस बाबांच्याइकडे येऊ लागली. त्याप्रमाणे इतरही पुष्कळ ठिकाणचे विद्वान् पंडित पदवीधर येऊ लागले. व त्यामुळे बाबांची उज्ज्वल कीर्ति जिकडे तिकडे पसरली. त्यानंतर कविरत्न श्री दासगुणमहाराज यांनीही बाबांची कीर्ति देशोदेशी पसरविण्यांत पुष्कळ भर घातली.

बाबा असे धडे देत

अशाच्च एका प्रसंगी नानासाहेब म्हणाले, बाबा आपल्याला परमार्थाचें धडे देत असत. बाबांची धडे देण्याची व ते पाठ ज्ञाले आहेत की नाहीं पाहाण्याची त्यांची शैली कांहीं अप्रतिम असे. बाबा म्हणाले, नाना सर्व प्रदविकारांत जिंकण्यांत सोपा असा विकार कोणता रे? नानासाहेब म्हणाले, मला माहित नाहीं. बाबा म्हणाले, अरे मत्सर हा विकार जिंकण्यास फार सोपा आहे. त्या विकारांत आपले नफानुकसान कांहींच नाहीं. मत्सर म्हणजे दुसऱ्याचा उल्कर्ष सहन न होणे. नाना, दुसऱ्यास ऐश्वर्य प्राप्त ज्ञाले स्वर्णजे आपल्याला प्राप्त होत नाही. आपण त्याची निंदा करतो. त्याचें नुकसान होण्यांत आपणाला आनंद वाटतो. पण कां वरै? त्याचा उल्कर्ष ज्ञाल्यास आपले नुकसान काय होते? पण मनुष्य याचा कधींच विचार करीत नाही. त्याला ऐश्वर्य प्राप्त ज्ञालें तर आपण आनंद मानावा व आपणही तसें ऐश्वर्य प्राप्त करून घेऊ अगर खटपट करू, अशी हिंमत बाळगावी. अशा हिंमतनिंच आपण पुढे जातो. आपल्या कर्मानुसार माणसाला ऐश्वर्य प्राप्त होते. म्हणून आपणास वाईट कशास वाटावयास पाहिजे? म्हणून प्रथम मत्सर जिंकावा. नानासाहेबांनी बाबांचें चरणयुगल वंदन केलें व ते म्हणाले की, बाबा आजपासून मी मत्सर जिंकण्याचा प्रयत्न करीन, कांहीं महिने लोटल्यावर नानासाहेब असेंच एक वैला बाबांजवळ बसले. असतां, बाबा म्हणाले, नाना, आज मी तुला दुसरा धडा देणार आहे. नानासाहेब म्हणाले फार उत्तम. बाबा म्हणाले, नाना, जर आप-

ल्याजवळ कोणी कांहीं मागू लागला व त्यांचें मागणे आपल्या आहारांत असले किंवा हस्ते परहस्ते त्याच्या मागण्याची पूर्तता करून देतां येण्यासारखी असल्यास त्यास कधींही नाहीं म्हणून नये. आपल्या जवळ जर नसेल तर त्यास गोड शब्दांत नाहीं म्हणून सांगावे. त्याची धडा अगर उपहास करू नये व त्यावर रागावू नये. कदाचित आपल्याजवळ असून त्यास देण्याची इच्छा नसल्यास, मजजवळ कांहीं नाहीं असे खोटे कधीं बोलू नये. मजजवळ आहे पण देण्याची सवड: नाहीं किंवा माझी देण्याची इच्छा नाहीं असें त्यास सौम्य शब्दांत सांगावे. या प्रमाणे बोलून बाबा म्हणाले, नाना, हा धडा ध्यानांत राहील कां विसरशील? नानासाहेब म्हणाले, यांत काय आहे? मी हा तेव्हांच ध्यानांत ठेवीन. बाबा म्हणाले, नाना, हा धडा जितका सोपा दिसतो तितका सोपा नाहीं. दिसण्यांत सोपा दिसला तरी त्याप्रमाणे वर्तन करण्यास फार कठीण आहे. नानासाहेब म्हणाले, बाबा, धडा कठीण असला, तरी मी तो मनापासून लक्षांत ठेवीन. बाबा म्हणाले, बरे आहे.

माणसाने दिलेल्या

वचनाला जागावे

या पूर्वीच मजा काय ज्ञाली होती की, कोपरगांवीं शिरडीच्या रस्त्याच्या सडकेस लागूनच श्री गोदातटी एक दत्तमंदीर आहे. तेथें एक बोवा रहात असत, ते बोवा आचरणाने चांगले असत, नानासाहेब शिरडीस दत्तदर्शन घेण्यास जात असत. इतकेंच नव्हे, तर ते त्या मंदीरांतील

दत्तदर्दन कधीही विसरत नसत. दत्त-
दर्शनामुळे तेथील बोवांचा व त्यांचा
चांगलाच परिचय ज्ञाला होता. होतां होतां
एक दिवस बोवांनी नानासाहेबाजवळ
हळूच गोष्ट काढली की माझ्या मनांत आहे
की, गोदावरीस देवळासमोर घाट बांधावा
म्हणजे मंदिरास शोभा घेऊन घाटावर
कपडे वैरे धुण्याची व पर्जन्यकाळी प्रातः
स्नानाची चांगली सोय होईल. तेव्हां
एवढे कार्य करण्याचे आपण श्रेय व्यावें.
नानासाहेब म्हणाले, बोवा, हे काम फार
खर्चाचे आहे. घाट बांधण्याचे काम थोडा-
क्यांत केव्हांच होणार नाही. बोवास
माहीत होते की, नाना भाविक व श्रीमंत
आहेत. क्लेक्टर साहेबांचे चिटणीस
आहेत. व त्यांना पगारही पुष्कळ मिळतो
तेव्हां त्यांनी मनांत आणल्यास स्वतः
किंवा इतरांची मदत घेऊन ते करू शकतील
म्हणून त्यांनी नानासाहेबांजवळ हळू हळू
व युक्तीनें ही गोष्ट काढली. पण नानासाहे-
बांनी ती गोष्ट कबूल केली नाही. नाना-

साहेब दर्शनास गेले की बोवा प्रत्येकवेळी
ही गोष्ट काढीत. पुष्कळ वेळ तीच तीच
गोष्ट मनुष्य सांगू लागला. म्हणजे तरी
त्याच्या मनावर सांगण्याचा कांही ना
कांही तरी परिणाम होतो. तशांत नाना-
साहेब भाविक व श्रद्धाळू. शिवाय हे
मंदीर बाबांच्या शिरडीच्या वाटेवर श्री
गोदातटी. आपल्या आहाराच्या बाहेरचे
काम आहे हे असें बोवांना निक्खून
सांगण्याचे नानासाहेबांच्या जिवावर आले.
ते बोवांना म्हणाले की, बोवा, म्हणता
तशा तप्हेचे घाट बांधण्यास हजारों रुपये
खर्च लागेल व तजवीज मजकळून होणे
शक्य नाही. तरी तुम्ही म्हणताच
तरी मंदिरापुरते दहाबारा पायन्यांचा
मंदीरा इतकाच घाट बांधण्यास माझ्या
अजमासाप्रमाणे तीनेकशे रुपये खर्च
येईल व तितके काम फार तर मी करू
शकेन. ‘कोल्हा काकडीस राजी.’ बोवा
म्हणाले, आपण तूत तितके केले तरी
पुष्कळ होईल. नानासाहेब म्हणाले, वरे

- मेघांतून अमृताची बरसात ज्ञाली तरी कळकांना फुले आणि फळे यावयाची नाहीत. तसेच प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव जरी गुरु मिळाला तरी मूर्खाच्या आणि दुर्जनाच्या हृदयांत जागृती उत्पन्न व्हायची नाही!